

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ФІЛІПЕНКО АЛЕВТІНА ВІКТОРІВНА

УДК 17.022.1: 316.334.23

**ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДІ
ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ (ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)**

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
Лузан Анатолій Олександрович,
доктор філософських наук,
професор

КИЇВ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЗДІБНОСТЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ.....	11
РОЗДІЛ 2. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДІ В СТРУКТУРІ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	54
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ.....	86
РОЗДІЛ 4. ПОЗАНАВЧАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ.....	115
ВИСНОВКИ.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	165

ВСТУП

Актуальність дослідження проблеми формування підприємницьких здібностей сучасної молоді обумовлена, насамперед, необхідністю чіткого бачення й розуміння загального вигляду, характеру, духовних орієнтацій, інтересів і потреб найбільш організованої і прогресивної частини людства – молоді, якій належить майбутнє. Відомо, що кожна нова епоха формує свої виклики щодо життєвого процесу загалом, задає параметри формування молоді людини як її суб'єкта. Не є винятком і молодь, на якій безпосередньо позначаються сучасні суспільні трансформації, що обумовлюють їх соціалізацію у відповідності з духом епохи, головними експектаціями суспільства щодо соціального вигляду особистості, яка входить в життя.

В сучасній літературі прийнято розрізняти дві групи чинників, що безпосередньо впливають на процеси соціалізації сучасної молоді: 1) внутрішні чинники – становлення та розвиток України як незалежної держави, формування у відповідності з цим процесом нових економічних, політичних і соціокультурних реалій; 2) зовнішні чинники, серед яких найбільш значимими є глобалізація та інформаційна революція. Варто мати на увазі, що ці чинники взаємодіють, доповнюють один одного, що також відображається на духовному, психологічному, культурному і т.п. вигляді особистості, в тому числі і молоді. Головна магістраль взаємодії проходить по лінії загальносвітових змін, домінантними серед яких є становлення ринкових відносин і загальна демократизація суспільних процесів. Зміна духовного вигляду молоді під їх безпосереднім впливом є предметом першочергової уваги. Будь-яке дослідження, присвячене означеній тематиці, виявляється актуальним і практично значимим.

Особливий інтерес і соціальну значимість представляють дослідження змін в соціальному вигляді сучасної молоді під впливом ринкових трансформацій. І це зрозуміло. Ринок – це така система соціально-

економічних умов, яка створює й обумовлює можливості для тотального розвитку товарних відносин, втягує в них практично кожну людину, обумовлює формування в ній відповідних якостей. Оскільки сутність цих відносин розгортається у площині товарного обміну, то головними якостями особистості, що формується, стають підприємницькі здібності, а людина, яка входить в систему ринкових відносин, цілком закономірно постає як людина економічна, підприємлива, дієздатна.

До молоді, здавалося б, ця істина має дотичне значення. Між тим, це не зовсім так. Молодь – це частина суспільного організму, яка живе за всіма тими законами, за якими він функціонує. Й не зважаючи на деякі особливості, молодь в загальних рисах своєю життєдіяльністю відтворює загальний життєвий процес. З другого боку, як особлива соціально-демографічна група, вона відтворює його особливим чином, притаманним тільки їй. Дослідження специфіки цього відтворення є саме тим «чарівним ключем», який забезпечує проникнення в духовний світ молоді, розуміння сутнісних характеристик сучасних студентів і учнів, їх світогляду, ціннісних орієнтацій, соціальної спрямованості тощо, формування на цій основі ефективної молодіжної політики.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Аналіз літератури засвідчує, що проблема зміни соціальних орієнтацій людини під впливом ринкових трансформацій, зокрема, формування їх підприємницьких якостей певною мірою досліджувались як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. В широкому розумінні, вплив ринкових відносин на особистість розглядалась ще першими теоретиками-ринковиками, такими як А.Сміт, Д.Рікардо, Н.Сеніор, Ж.Б.Сей, Дж.Ст.Міль та П.Прудон. Новий поштовх ці дослідження отримали в творчості представників так званого «соціального напрямку» в політичній економії, зокрема, М.Вебера та В.Зомбарта. Цих питань торкалися такі відомі економісти, як А.Маршалл, В.Парето, Дж.М.Кейс, Й.Шумпетер, М.Фрідмен, Ф.фон Хайєк, Д.Норт та Р.Фогель.

Характерно, що А.Тюрго, наприклад, «підприємливість» пов'язував як з готовністю людини до ризику, так і наявність у суб'єкта певних організаторських і творчих здібностей. Ж.-Б.Сей наголошував на необхідності поєднання теоретичних знань з практичним досвідом. Для М.Вебера головним у «підприємливості» є релігійні та моральні якості. В.Зомбарт підкреслює роль «міщанських чеснот», зокрема, сімейних, культурних тощо. І.Шумпетер вбачав у підприємцеві, насамперед, його економічні знання та досвід.

Українські дослідники, зокрема, В.Андрущенко, В.Базилевич, О.Власюк, С.Вовканич, А.Гальчинський, А.Геець, А.Кредисов, А.Кінах, М.Михальченко, Ю.Пахомов, В.Пилипенко, В.Семиноженко, А.Чухно, І.Шевель та ін., як правило, пов'язують «підприємливість» із набутими знаннями та досвідом людини, схильністю до авантюри тощо.

На особливу увагу в контексті дослідження заслуговує монографія В.Пилипенка «Соціальна регуляція трудового поведіння» (1993 р.), де в розділі «Соціальний вигляд підприємця» досить детально аналізуються походження даного поняття, його зміст, а головне, складники, які забезпечують функціональність і дієздатність даної якості. Основна увага дослідника, при цьому, зосереджена на зрілих людях робітничих професій. Тому використовуючи його досвід та методологію дослідження, ми акцентуємо увагу на студентській молоді як особливій соціально-демографічній групі, з якою пов'язується подальший прогрес нашого суспільства.

Також звертається увага на захищену В.Акопяном у 2004 році кандидатську дисертацію на тему: «Морально-етичні цінності підприємця: формування та розвиток (соціально-філософський аналіз)». В ній проаналізовані сутність підприємництва як способу організації виробництва, історичні і соціальні витоки вітчизняного підприємництва, особливості його становлення та розвитку в останнє десятиріччя, фактори, які обумовлюють становлення та розвиток особистісних моральних характеристик

підприємців – прагматизм, готовність до ризику, самостійність, прагнення до швидкого отримання прибутку, орієнтації на сьогоднішній день.

Разом з тим, не зважаючи на досить помітний пласт наукової продукції за цією проблематикою, її не можна вважати остаточно визначеною і вичерпаною. Практично не вивченими в літературі залишаються теоретико-методологічні засади дослідження процесу формування здібностей сучасної молоді, студентів та учнів, зокрема, такі питання, як причини та наслідки актуалізації підприємницьких здібностей молоді в структурі ринкових трансформацій; особливості їх формування в процесі навчання, зокрема, в контексті переорієнтації змісту та технологій навчання від простої моделі засвоєння знань, до формування здібностей практичного досягнення успіху, необхідності посилення прагматичної спрямованості освіти, актуалізація ролі виробничої практики у формуванні підприємницьких здібностей сучасної молоді. Практично відкритим залишається процес формування підприємницьких здібностей студентів у позанавчальних умовах, зокрема, в період участі студентів у сучасному виробництві, в умовах появи такого чинника, як зацікавленість підприємця у залученні студентів до виробництва та підготовки спеціалістів «для себе», урізноманітнення форм заохочення з боку виробника; ініціатива закладів освіти щодо створення кафедр, лабораторій, науково-дослідницьких підрозділів безпосередньо на виробництві та залучення до них молоді.

Враховуючи актуальність і не достатню вивченість проблеми, її було обрано у якості предмета самостійного теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного

університету імені М.П.Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 27 березня 2008 року).

Мета дисертаційного дослідження полягає у філософському аналізі процесу формування підприємницьких здібностей сучасної молоді як соціального завдання, що актуалізується в трансформаційний період життєдіяльності українського суспільства, зокрема в контексті становлення та розвитку в Україні ринкових відносин.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- визначення змісту та логіко-гносеологічного навантаження основного й опорного поняття «підприємницькі здібності особистості»;
- аналіз причин та чинників актуалізації проблеми формування підприємницьких здібностей у молоді та студентів;
- вивчення особливостей формування підприємницьких здібностей молоді в процесі навчання;
- виявлення та аналіз ролі та значення виробничої практики у формуванні підприємницьких здібностей студентської молоді;
- аналіз позанавчальних можливостей закладів освіти у формуванні підприємницьких здібностей сучасної молоді.

Об'єктом дослідження є підприємництво як соціальний феномен, що утверджується в системі ринкових відносин.

Предметом дослідження є формування підприємницьких здібностей у сучасної молоді в українському трансформаційному суспільстві.

Методи дослідження. Основа дисертаційного дослідження визначається системним, міждисциплінарним і діяльнісним підходами щодо пояснення того чи іншого соціального явища, а також працями відомих зарубіжних і вітчизняних філософів, психологів, культурологів, соціологів, які висвітлюють різноманітні аспекти проблеми формування здібностей

молоді та студентів загалом, підприємницьких здібностей, зокрема. Своєрідним методологічним підґрунтям для розкриття цієї теоретичної проблеми в роботі виступають загальнонаукові методи (діалектика, аналіз та синтез, конкретизація, абстрагування, узагальнення, індукція та дедукція тощо). В дослідження використовуються принципи об'єктивності, причинності, історизму, світоглядного плюралізму тощо.

Наукова новизна полягає у виявленні детермінуючих чинників та специфіки процесу формування підприємницьких здібностей у молоді в українському трансформаційному суспільстві.

В дисертації сформульовані положення, що конкретизують наукову новизну дослідження і виносяться на захист:

– концептуалізовано поняття «підприємницькі здібності» особистості, що охоплює собою сукупність природних та набутих у ході власної практики індивідуальних соціально-психологічних властивостей, які дозволяють підприємцю приймати самостійні управлінські рішення щодо організації оригінальної підприємницької діяльності, тобто визначитись з власною поведінкою у системі сучасних високодинамічних виробничих відносин у просторі національного і міжнародного бізнес-середовища, забезпечувати їх ефективно втілення в практику з позитивним фінансовим результатом;

– доведено, що в основі «підприємницьких здібностей» лежить органічний синтез: 1) генетично заданого ансамблю спадкових властивостей, включаючи спрямованість особистості на той чи інший вид діяльності («сродна праця» Г.Сковорода) та її емоційно-вольові характеристики; 2) якості, сформовані в процесі навчання, виховання і суспільної практики;

– визначено, що становлення ринкових відносин обумовлює тотальну зміну соціального, культурного і духовного вигляду особистості, її характеру, ціннісних орієнтацій, життєвих пріоритетів; магістральним напрямом цих змін є орієнтація на самостійне підприємництво, матеріальний добробут, утвердження в суспільстві як успішної особистості; головною якістю, що забезпечує ці пріоритети, є підприємливість особистості;

– обґрунтовано, що ця якість нині утверджується як основна експектація не тільки в середовищі молоді, що працює, але й ще в більшій мірі – у середовищі молоді, яка навчається, готує себе до майбутньої виробничої діяльності; серед масиву дослідженого нами студентства бажання мати підприємницькі здібності виявили більш як 70% респондентів;

– проаналізовані можливості формування підприємницьких здібностей у студентів вищих навчальних закладів засобами навчально-виховного процесу; виявлені значення та роль в ньому дисциплін економічного профілю, а також таких предметів, як психологія, політологія, культурологія, філософія, соціальна робота тощо;

– визначені позанавчальні можливості закладів освіти у формуванні підприємницьких здібностей сучасної молоді, значення предметного зв'язку навчання та виробничої діяльності, досвіду участі молоді у сучасному виробництві, ролі підприємця у залученні молоді до виробництва та підготовки спеціалістів «для себе», ініціатив закладів освіти щодо створення кафедр, лабораторій, науково-дослідницьких підрозділів безпосередньо на виробництві та залучення до них молоді.

Теоретичне і практичне значення дисертації полягає в тому, що в ній здійснено цілісний і системний аналіз трансформації соціального вигляду молоді під впливом ринкових відносин, зокрема, утвердження в структурі їх здібностей таких якостей, як підприємництво, самостійність, здатність до прийняття рішення тощо, що забезпечує творчий підхід до справи та відповідальність особистості. Зібраний фактичний матеріал, узагальнення та висновки можуть використовуватися при підготовці наукових праць, навчальних посібників, розробці лекцій і семінарів, при написанні видань економічного, філософського, психологічного, соціологічного, культурологічного характеру тощо. Висновки можуть стати джерелом для подальшої дослідницької роботи над проблемою динаміки здібностей молоді та студентів у трансформаційному суспільстві, використовуватись у конкретній виховній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, а також на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Міжнародному науково-практичному семінарі «Інноваційна освіта для XXI століття» (м. Київ, 2007); Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії і перспективи» (м. Івано-Франківськ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-економічні фактори розвитку України в умовах глобалізації» (м. Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті» (Крим, 2009); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії і перспективи» (м. Київ, 2009); Науково-практичному семінарі «Освіта в полікультурному просторі XXI століття: пошук стратегічних пріоритетів» (м. Київ, 2009); III Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (м. Тернопіль, 2009); Науково-практичному семінарі «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (м. Чернігів, 2009).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 4 праці в наукових часописах, визначених ВАК України як фахові з філософії.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЗДІБНОСТЕЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Здібності є невід’ємною передумовою навчального процесу, адже якою досконалою не була б дидактика, вона розбивалася б як хвилі об скелю за умови відсутності здібностей студента до навчання. На щастя, історія педагогіки не знає випадків абсолютної нездатності людини до навчання – ці здатності можуть бути обмежені здоров’ям (як психічним, так і фізичним) того, хто навчається, його культурним рівнем (від незнання мови навчання до недостатнього рівня попереднього навчання), недостатньою мотивацією до навчання (від неуцтва – «темноти» до войовничого анти-раціоналізму і нищення самих інститутів освіти новітніми варварами). У кожному випадку людина все ж може чогось навчатися і чогось навчається навіть попри своєї волі. Навчання є складовою людського досвіду – в широкому сенсі сам досвід розглядають як навчання у найширшому сенсі [83]. Не випадково народ говорить: «Вік живи – вік учись»: саме життя є навчанням. А вчені по своєму поглиблюють цю думку: К.Едер називає саму людську історію процесом навчання [151], близьку думку захищав свого часу також Д.Д’юї, максимально зближуючи пізнання істини з досвідом на підставі спільного для них базового процесу адаптації [46]. Водночас навчання не відбувається саме собою, але потребує активної участі самої людини – зокрема, навчання завжди вимагає певних здібностей, так само як завжди навчання має на меті розвиток певних здібностей. Обидві групи здібностей близькі, у дечому навіть тотожні – але ніколи не тотожні повністю. Отже, навчання є розвитком певних здібностей людини, а завданням педагога є свідоме формування таких здібностей, чи, точніше, спільне зі студентом формування у нього таких здібностей в контексті взаємодії з усіма іншими учасниками навчального процесу.

Насамперед, слід дати попереднє визначення здібностям, яке спиралося б на наш здоровий глузд, а у подальшому уточнити його відповідно до критеріїв наукового дослідження та наукових даних, вже здобутих іншими дослідниками. Таке визначення базується на переконанні, що завжди у кожній людині заховані певні здібності, які розкриваються і розвиваються саме завдяки цілеспрямованій роботі з ними. Існує жарт, що навіть ведмедя можна навчити на велосипеді їздити. Інше переконання, яке тісно пов'язане з цим – те, що значно посилює позитивний ефект у такій роботі зі здібностями участь у ній педагога-наставника та свідоме бажання самого студента приймати цю участь і «робити кроки назустріч». Тут, звісно, студент може досягнути значно більше, аніж ведмідь з велосипедом. Наступна складова, яку підтвердить кожен здоровий глузд – користь від раціонально-понятійного упорядкування навчального матеріалу та навчального процесу. Дійсно, навчальний процес є інституалізованим – він є не просто систематичною комунікацією педагога і студента, але базується на зафіксованих у поняттях знаннях, здобутих їх попередниками. В цьому величезна перевага людства перед іншими представниками живої природи, яка теж «навчається», адаптуючись до змін свого довкілля. Нарешті, завершальною характеристикою здібностей є їх вибірковість – кожна людина не може бути здібною до всього, у когось талант до малювання, а у когось до математики, у когось – до історії, а у іншого – до хімії чи біології. Одна людина геніальна у комунікації, але нічого не може зробити власними руками, а інша мовчки творить своїми «золотими» руками чудеса. Отже, здібності дуже індивідуальні, кожна людина особлива у цьому відношенні. І цей факт також має враховуватись у навчанні, щоб не виходило у прикладі ведмедя з велосипедом: краще вже птаха вчити літати, а рибу плавати, образно кажучи. Звісно, виникає питання, а чи потрібно це, якщо вони до цього народжені? Специфіка людини якраз у тому і полягає, що вона завдяки навчанню значно посилює і розширює свої вроджені здібності – але спочатку їх слід правильно

виявити, так би мовити, дати правильний діагноз. Все це також елемент навчального процесу.

Нарешті, українська мова дозволяє термінологічно розвести два значення, які російська передає одним терміном «способность». Так, слово «здатність» означає швидше певну психологічну, моральну тощо налаштованість, аніж спроможність щось зробити згідно зі своїми вміннями та знаннями, як це має місце у випадку зі здібностями. Людина може мати певні здібності до певного виду діяльності, але бути за цього нездатною на певний вчинок в межах цієї діяльності. Тому у своєму дослідженні оперуватимемо терміном «здібність» принципово, не використовуючи «здатність» як його синонім, як це часто-густо буває не лише у повсякденній мові, але і у деяких дослідників.

Вивчивши у наявних виданнях, присвячених даній проблемі, можна виявити щонайменше такі типові формулювання, що пояснюють і розшифровують поняття «здібності».

По-перше, під здібностями розуміють індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людини від іншої; ніхто не стане говорити про здібності там, де йдеться про властивості, щодо яких усі люди рівні. У такому сенсі слово здібність уживалося основоположниками марксизму-ленінізму, коли вони говорили: «Від кожного за здібностями, кожному – за працею». Тобто кожен може дати суспільству неоднаковий внесок.

По-друге, здібностями називають не усякі взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, котрі мають стосунок до успішності виконання якої-небудь діяльності чи багатьох видів діяльностей. Такі властивості, як наприклад, запальність, млявість, повільність, що безсумнівно є індивідуальними особливостями деяких людей, звичайно не називаються здібностями, тому що не розглядаються як умови успішності виконання яких-небудь діяльностей. Хоча у інших видах діяльності запальність може розглядатися як реактивність і заохочуватись (наприклад, у діяльності

спецслужб), а ще у інших млявість – як врівноваженість, поміркованість і посидючість (наприклад у деяких видах охорони чи офісної роботи).

По-третє, поняття «здатність» не редукується до тих знань, чи навичок та умінь, що уже набуті даною людиною. Нерідко буває, що педагог не вдоволений роботою учня, хоча останній виявляє знання не менші, аніж деякі з його товаришів, успіхи якого радують того ж самого педагога. Своє невдоволення педагог мотивує тим, що цей учень працює недостатньо для розкриття свого потенціалу; за наполегливості цей учень, «беручи до уваги його здібності», міг би мати набагато більше знань. Тобто здібності – не лише те, що людина може виявити в цей момент, але й те, що вона може у собі розвинути у подальшому, передусім завдяки навчанню.

Такі розбіжності зустрічаємо практично в усіх групах досліджень у різних галузях гуманітарних наук, які пріоритетно цікавляться людськими здібностями. Природничі ж та технічні науки нерідко схильні швидше розглядати людину як елемент або доповнення до складних природних або технічних систем, де людина швидше розглядається не здібна, а як здатна (або нездатна) до виконання чітко визначеної функції – наприклад дітонародження або контролю за технологічним процесом. Людина тут асоціюється переважно з «людським чинником» як джерелом можливих «збоїв» та помилок. Тим самим редукується або надто часто виноситься за дужки креативна, творча сторона людської діяльності. Тому, на нашу думку, дослідження поняття «здібності» виявляємо передусім у сфері гуманітарного пізнання.

Можна виокремити такі основні групи наукових досліджень поняття «здібності» у вітчизняній традиції. По-перше, це психологічні дослідження. До них, зокрема, можна віднести праці С.Максименко [55; 108], Л.Кондратенко [64], дисертаційні роботи О.Власової [27], О.Волобуєвої [29], Н.Волошиної [30] тощо. У психології навіть сформувався спеціальний напрям – «психологія здібностей», якому присвячено окрему працю таких авторів як Г.Кагальняк, Г.Шулдик, Б.Якимчук, Л.Данилевич [56]. Крім того, можна

знайти також відповідні філологічні роботи (М.Гурко [40]) та навіть роботи з біології (Н.Козачук [63]). Щодо проблеми здібностей доволі багато досліджень знаходимо у галузі опанування музичним мистецтвом: розробки М.Алейнікова [4], М.Благініна [14] тощо. Здібності стали предметом вивчення, щоправда у специфічному зрізі, у фахівців з фізичної підготовки та спорту: С.Бубки [18], В.Волкова [28], В.Воробйової [33], П.Ладики [73], Б.Тимошенка та Т.Чередніченко [133]. Цей зріз тяжіє до природничого підходу, який як і у природничих дисциплінах базується на функціональних можливостях людини – цього разу у сфері фізичних функціональних можливостей людського організму – стрибати далі, вище тощо. Також існує декілька розробок поняття «здібності» у філософській літературі: праця І.Бунакової [20], така, що тяжіє до філософських узагальнень праця А.Булди та М.Роговенко [19] тощо. Нарешті, своє постійне місце мають праці педагогічного характеру: праці О.Савченко [119], колективне дослідження під редакцією В.Моляко [52], методичні матеріали О.Барташнікова та І.Барташнікової [10; 11], В.Клименка та О.Кочерги [60], О.Музики та Н.Портницької [88], К.Приходченко [24], В.Тарасун та О.Мякушко [131], Т.Тележнікової [132], за редакцією Р.Хмелюк [114], дисертаційні дослідження С.Білоус [13], Є.Вінниченко [25], І.Волощука [31] тощо.

Як бачимо, більшість досліджень здійснюється у сфері педагогіки, що пов'язано, на нашу думку, з переконанням у можливості і необхідності організованого і систематичного впливу на формування здібностей. Водночас, більшість праць присвячено розвитку здібностей у ранньому віці – дошкільному та шкільному періоду навчання. Очевидно, це пов'язано з думкою про те, що саме у ранньому віці, коли дитина ще не «зашорена», вона здатна сприймати формуючий вплив, який дає змогу прищепити певні здібності. Втім, не виключено, що це вмотивовано прямо протилежною думкою. Так, у книзі Г.Драйдена і Д.Вос «Революція в навчанні» зустрічаємо наступну цитату від Гленн Домен: «Кожна дитина під час народження має

значно більший інтелектуальний потенціал, ніж Леонардо да Вінчі впродовж свого життя [45, с. 96]».

Коли висувають молоду людину на певну організаційну роботу і мотивують це висування «хорошими організаційними здібностями», то, зазвичай, не думають за цього, що володіти «організаційними здібностями» – значить володіти «організаційними навичками й уміннями». Справа полягає якраз навпаки: мотивуючи висування молодого і поки ще недосвідченого працівника його «організаційними здібностями», припускають, що, він, може бути, і не має ще необхідних навичок і умінь, але завдяки своїм наявним здібностям він зможе швидко й успішно набути нові уміння і навички.

Цей приклад показує, що в житті під здібностями звичайно розуміють такі індивідуальні особливості, що не редукуються до наявних навичок, чи умінь та знань, але які можуть пояснювати легкість і швидкість набуття цих знань і навичок. Далі у своїй роботі спробуємо проаналізувати все пов'язане зі здібностями, з їхніми проявами, із причинами, що обумовлюють чи пояснюють їхню появу.

Почнемо з аналізу психологічного розуміння поняття «здібності», адже саме психологія чи не тією ж мірою, як педагогіка звертається до проблеми здібностей, а крім того, саме психологія намагається сконцентрувати дослідження людини як особистості – зі специфічними для неї здібностями. Також важливо, що психологія аналізує здібності як такі – без їх спеціалізації за фахом або іншими критеріями, чим грішать дослідження здібностей у мистецтвознавстві, фізичній культурі і спорті тощо. Здібності визначають як індивідуально-психологічні особливості людини, що виражають її спроможність і готовність до оволодіння визначеними видами діяльності і до їхнього успішного виконання. У психології під ними розуміють, зокрема, високий рівень інтеграції і генералізації психічних процесів, властивостей, відношень, дій і їхніх систем, що відповідають вимогам діяльності. Говорячи про індивідуально-психологічні особливості, вирізняють здібності, що мають психологічну природу, і варіативних індивідуально. Підкресленням зв'язку

здібностей з успішним здійсненням діяльності коло індивідуально-варіативних особливостей обмежується лише тими, що забезпечують ефективний результат діяльності. Отже, у число здібностей не потрапляють властивості темпераменту і характеру. А слова спроможність та готовність ще раз обмежують коло обговорюваних властивостей, залишаючи за його межами наявні навички, уміння і знання як самодостатні. Мова має вестися про здібності лише у контексті їх розвитку.

Предметом спеціального психологічного вивчення здібності стали в ХІХ столітті, коли роботами Ф.Гальтона було покладено початок експериментальному і статистичному дослідженню людських розбіжностей.

Здібності виявляються в процесі оволодіння діяльністю в тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно освоює засоби її організації і здійснення [56, с. 21]. Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, із мірою усталеності схильностей людини до деякої діяльності. У основі однакових досягнень при виконанні діяльності можуть лежати різноманітні здібності; у той же час одна здібність може бути умовою успішності різних видів діяльності. Це забезпечує можливість широкої компенсації здібностей.

Один із важливих моментів у процесі навчання і виховання – питання про так звані сензитивні періоди, тобто періоди особливої сприйнятливості, такі, що сприяють становленню визначених здібностей. Передбачається, що формування здібностей відбувається на основі задатків. Якісний аналіз здібностей спрямований на виявлення індивідуальних характеристик, необхідних для ефективного виконання конкретного виду діяльності. Кількісні виміри здібностей характеризують міру їхньої виразності. Найпоширеніша форма оцінки міри виразності спроможностей – тести.

Вивчення конкретно-психологічних характеристик різноманітних здібностей дозволяє виділити: 1) загальні якості індивіда, що відповідають вимогам не одного, а багатьох видів діяльності (інтелект); 2) спеціальні якості, що відповідають більш вузьким вимогам даної діяльності (здібність

спеціальна). Рівень і ступінь розвитку здібностей виражають поняття таланта і геніальності.

При визначенні структури здібностей як властивостей особистості завжди потрібно враховувати генетичні механізми й особливо ті властивості нервових процесів, які безпосередньо позначаються на динаміці розвитку психічних процесів і їхніх властивостей. Але потрібно враховувати, що здібності не виступають ізольовано від розвитку всіх інших систем, що входять в особистість як складові.

У структурі здібностей дуже важливе творче відношення особистості до виконуваної діяльності, психологічна готовність учитися і трудитися, усвідомлення своїх здібностей, критичність і самостійність їхньої оцінки.

У основі психологічних можливостей, що відрізняють конкретну людину від інших, лежать індивідуальні характеристики: конституціональні особливості, нейродинамічні властивості мозку, особливості функціональної асиметрії півкуль головного мозку та ін. Саме ця своєрідність індивідних характеристик виступає як природні задатки, але ще не визначає розвиток здібностей як індивідуальних психологічних можливостей. Успіх діяльності залежить від взаємодії трьох компонентів: знань, умінь і мотивації. Але знання й уміння можуть засвоюватися наполегливою працею за відсутності здібностей у цій області, тому їх ще не можна назвати здібностями. Тому сутність здібностей складають саме якості психічних процесів, що лежать в основі оволодіння знаннями й уміннями.

Структуру конкретної здібності складає сукупність психічних якостей, необхідних для успішного виконання відповідної діяльності. Особистість як носій визначених якостей має передумови для розвитку здібностей. Ці передумови перетворюються в реальні здібності, коли під впливом вимог діяльності починають узгоджуватися у взаємодіючу систему якостей, завдяки якій досягається успіх діяльності. Здібності є дуже динамічною, рухливою взаємодією різних психічних якостей, а під час виконання різноманітних

нових видів діяльності можуть виявлятися і формуватися нові для даної особистості здібності.

Здібності різних людей до однієї й тієї ж діяльності можуть мати різноманітну структуру завдяки індивідуальній своєрідності психічних якостей і їхніх сполучень. Нерідко людина змушена займатися певною діяльністю, не маючи здібностей до неї. За цього вона свідомо або несвідомо буде компенсувати брак здібностей, спираючись на сильні сторони своєї особистості. Компенсація може здійснюватися через одержувані знання й уміння, або через формування типового стилю діяльності, або ж через іншу, більш розвинену здібність.

Як показники здібностей можуть розглядатися: 1) темп просування в оволодінні діяльністю; 2) широта переносу психічних якостей, що формуються; 3) співвідношення нервово-психічних витрат і кінцевого результату діяльності.

У психології розрізняють окремі категорії здібностей. Здібність тут нерідко визначають як сукупність уроджених анатомофізіологічних і набутих регуляційних властивостей, що визначають психічні можливості людини в різноманітних видах діяльності. Кожна діяльність пред'являє свій комплекс вимог до фізичних, психофізіологічних і психічних можливостей людини. Тоді здібності – міра відповідності властивостей особистості вимогам конкретної діяльності.

Різняться загальні і спеціальні здібності. Загальні здібності необхідні для усіх видів діяльності. Вони підрозділяються на елементарні – здібності до психічного відображення дійсності, елементарний рівень розвитку сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, волі і складні – здібності до навчання, спостережливості, загальний рівень інтелектуального розвитку тощо. Без відповідного рівня розвитку елементарних і складних здібностей людина не може включатися ні в один із видів людської діяльності.

В основі такої психологічної позиції знаходиться певна філософська традиція – традиція діяльнісного підходу. Так, взаємодія людини зі світом

розглядається як така, що здійснюється у формі специфічної людської активності – діяльності. Діяльність – це функціональна взаємодія людини з дійсністю, спрямована на її пізнання і перетворення з метою задоволення своїх потреб. Тільки в діяльності реалізуються психічні можливості людини. Сама ж діяльність безупинно удосконалюється в силу постійного розвитку, зростання людських потреб. Таким чином, бачимо спробу «технологізувати» здібності як елемент функціональної взаємодії людини зі світом. Чим це загрожує – вже згадувалось на початку. Залежність від функціональних потреб психологи намагаються досягнути твердженням щодо активного формування людиною нових здібностей. Залишається у цьому випадку незрозумілим, чому і як здійснюється таке формування. Не такі, як раніше – занадто абстрактне визначення, яке, на нашу думку, дещо конкретизує підхід у межах соціальної психології [77], яка наповнює такі нові здібності потребами безпосереднього комунікативного середовища людини, яке водночас більш переконливо пояснює механізм появи нових здібностей. Адже здібності, на нашу думку, ніколи не формуються як абстрактні, вони завжди спрямовані на взаємодію з конкретними «контрагентами», а у взаємодії з іншими можуть і не «спрацювати», або спрацювати не відразу.

Наприклад, на відміну від поведінкової активності тварин діяльність людини пов'язана з одержанням продуктів діяльності, що мають споживчу цінність. Ця цінність виникає лише за присутності інших потенційних її споживачів. Крім того, діяльність пов'язана зі здатністю особистості до свідомої постановки цілі, застосуванню раніше вироблених і формуванню нових умінь і навичок, використанню знарядь і засобів діяльності. Такі цілі, уміння, навички, знаряддя і засоби діяльності особистість отримує зі свого комунікативного середовища, не кажучи вже щодо самого феномену свідомості, який, згідно позиції феноменологів, виникає і існує лише у інтерактивному середовищі [146].

У структурі особистості істотні не тільки окремі здібності, але і їхні комплекси, які найбільше відповідають повним вимогам широких сфер

діяльності. Високу здібність до конкретного виду діяльності у психології називають талантом, а комплекс здібностей, що забезпечують успіх у визначеній сфері діяльності, – обдарованістю. Вищий рівень здібностей, втілений у епохально значимі здійснення, – геніальність.

Відповідно до видів діяльності різняться спеціальні здібності – графічні, художньо-літературні, конкретно-наукові (математичні й ін.), практично-організаційні тощо.

Спеціальні здібності формуються на основі загальних здібностей у процесі фахового навчання. Талант тоді – найвищий рівень творчих можливостей у конкретному виді фахової діяльності. Геніальність – вищий рівень здібностей, втілений в епохально значимі здійснення. Загальні складні здібності – це, передусім, загальний рівень інтелектуальної організації індивіда, що формується в процесі загальної освіти. Обдарованість – загальна здатність до визначених сфер фахової діяльності. Загальні елементарні здібності – психомоторна і сенсорна організація індивіда, що базується на його задатках.

Психічні особливості обдарованості і тим більше геніальності виявляються у високорозвиненому інтелекті, нестандартності мислення, у його комбінаторних якостях, потужній інтуїції – як кожній власивості зокрема, так і у їх успішному сполученні. Образно говорячи, талант – влучення в ціль, у яку ніхто не може потрапити; геніальність – влучення в ціль, яку ще ніхто не бачить.

Передумовою геніальних здійснень служить творча одержимість, пристрасть до пошуку принципово нового, прагнення до найвищих досягнень у різноманітних сферах загальнолюдської культури. Обдаровані люди відрізняються раннім інтенсивним психічним розвитком. Розвитку обдарованості і геніальності сприяють сприятливі соціальні умови, що не лише не сковують нестандартні риси особистості, але й створюють відповідне соціальне замовлення на результати їх застосування. Суспільство повинно бути насичено духом визначених соціальних чекань для того, щоб з'явився

відповідний геній. Хто саме стане генієм – питання майже випадкове, але не випадковою є та матриця здібностей, яка відповідає суспільним запитам, з одного боку, а з іншого – має бути наявною у запитаної суспільством особистості.

Таким чином, крім загальної категоризації здібностей, можна виділити також спеціальні здібності. Спеціальні здібності – це психологічні особливості індивіда, що забезпечують можливості успішного виконання визначеного виду діяльності – музичної, сценічної, літературної й ін. Розвиток спеціальних здібностей спирається на відповідні задатки, – наприклад, музичний слух і пам'ять.

Про спеціальні здібності можна говорити в двох планах: 1) як про здібності в якійсь області психічної діяльності; сюди належать перцептивні, ментальні, логічні здібності тощо.; 2) як про здібності до визначеного типу діяльності; сюди відносять лінгвістичні, художні, педагогічні тощо.

Здібності другого типу, як правило, описуються на базі першого типу, і тести для їхньої діагностики у психології включають завдання для діагностики здібностей першого типу.

Підсумовуючи, зазначимо, що здібності – це такі психологічні особливості людини, від яких залежить успішність придбання знань, умінь, навичок, але які самі до наявності цих знань, умінь і навичок не зводяться.

Стосовно навичок, умінь і знань здатності людини виступають як певна *можливість*. Подібно тому, як кинуте в ґрунт зерно є лише можливістю стосовно колосся, що може вирости з цього зерна, але лише за умови, що структура, склад і вологість ґрунту, погода тощо виявляться сприятливими, здатності людини є лише можливістю для набуття знань і умінь. А чи будуть, чи не будуть набуті знання й уміння, чи перетвориться можливість у дійсність, залежить від безлічі умов. До них входять, наприклад, наступні: чи будуть оточуючі люди (у родині, школі, трудовому колективі) зацікавлені в тому, щоб людина опанувала цими знаннями й уміннями; як її

будуть навчати, як буде організована трудова діяльність, у якій ці уміння і навички знадобляться і закріпляться тощо.

Здібності – це можливість, а необхідний рівень майстерності в тій чи іншій справі – це дійсність. Музичні здібності, що виявилися в дитини, аж ніяк не є гарантією того, що дитина буде музикантом. Для того, щоб це відбулося, необхідне спеціальне навчання, наполегливість, виявлена педагогом і дитиною, хороше здоров'я, наявність музичного інструмента, нот і багатьох інших умов, без яких здатності можуть стихнути, так і не зазнавши розвитку. Психологія, заперечуючи тотожність здібностей і істотно важливих компонентів діяльності – знань, умінь і навичок, підкреслює їхню єдність.

Здібності виявляються тільки в діяльності, причому лише в такій діяльності, що не може здійснюватися без наявності цих здібностей. Не можна говорити про здібності дитини до малювання, якщо її не намагаються навчати малювати, якщо вона не здобуває ніяких навичок, необхідних для образотворчої діяльності. Тільки в процесі спеціального навчання малюнку і живопису може з'ясуватися, чи є чи в учня здатності. Таке розрізнення базується на поділі знань на компетенції (competence) та виконання (performance), який зустрічаємо у Н.Хомського [97]. Виконання у Хомського якраз і позначає здібності, які не є, на нашу думку просто компетенціями, а саме акцентують увагу на кращій реалізації бліш-менш стандартизованих завдань. Для дитини це виявляється в тому, наскільки швидко і легко вона засвоює прийоми роботи, сполучення кольорів, навчається бачити прекрасне в навколишньому світі.

Серйозною помилкою педагога є передчасне, без серйозної перевірки твердження, що в даного школяра немає здібностей, на тій лише підставі, що в дитини немає ще в наявності необхідних систем умінь і навиків, міцних знань, що склалися, та відповідних прийомів роботи. Відомо чимало випадків, коли в дитинстві дитина не зустрічала з боку оточуючих визнання тих здібностей, подальший розвиток яких приніс їй заслужену славу. Альберт Ейнштейн у середній школі вважався дуже пересічним учнем, і нічого,

здавалося б не передрікало його прийдешньої геніальності. Навіть будучи визнаним генієм, він не пам'ятав фізичних констант, стверджуючи, що для цього існують довідники.

У чому ж виражається єдність здібностей, з одного боку, і умінь, знань і навичок – з іншого? Здібності виявляються не в знаннях, уміннях і навичках як таких, а в динаміці їхнього набуття, тобто в тому, наскільки за інших рівних умов швидко, глибоко, легко і міцно здійснюється процес оволодіння знаннями й уміннями, істотно важливими для даної діяльності. І саме тут виявляються ті розбіжності, що дають право говорити про здібності.

Отже, здібності – це не лише індивідуально-психологічні особливості особистості, що є умовами успішного здійснення даної діяльності, але і розбіжності, що виявляються у динаміці оволодіння необхідними для неї знаннями, уміннями і навичками. Якщо визначена сукупність якостей особистості відповідає вимогам діяльності, якою опановує людина протягом певного часу, педагогічно обгрунтовано відведеного на її освоєння, то це дає підстави робити висновок про наявність у неї здібностей до даної діяльності. І якщо інша людина за інших рівних умов не справляється з вимогами, що пред'являє їй діяльність, то це дає підставу припускати в неї відсутність відповідних психологічних якостей, іншими словами, відсутність здібностей. Останнє не означає, звісно, що людина взагалі не може опанувати необхідними уміннями і знаннями, а лише те, що процес засвоєння затягнеться, потребуватиме значних зусиль і часу з боку педагогів, надзвичайної напруги сил при порівняно скромних результатах. Це не виключає також і того, що здібності можуть все ж згодом розвинутиися.

Будучи індивідуально-психологічними особливостями, здібності не можуть бути протипоставлені іншим якостям і властивостям особистості – якостям розуму, особливостям пам'яті, рисам характеру, емоційним властивостям тощо, але повинні бути поставлені з ними в один ряд. Якщо яке-небудь з цих чи якостей сукупність їх відповідає вимогам діяльності, чи

формується під впливом цих вимог, то це дає всі підстави розглядати дану індивідуально-психологічну особливість особистості як здібність.

Таким чином, психологія подає доволі розвинену теорію здібностей, яка, на нашу думку, може – за умови зовнішнього ціннісно-методологічного «патронату» з боку філософії освіти – слугувати основою для побудови загальної педагогічної теорії здібностей. Досить лише згадати класичну полеміку про джерело істинних знань між раціоналістом Г.Ляйбніцем [139] та емпіриком Дж.Локком [75], коли перший стверджував вирішальне значення «вроджених ідей», а другий вважав душу народженої людини «чистою дошкою». Хоча найбільш відомий як прихильник моделі людської поведінки як реалізації певних здібностей саме І.Кант – у своєму вченні про конструювання про конструювання досвіду на основі пізнавальних здібностей [32]. Які досягнення у цьому напрямі знаходимо у вітчизняній педагогічній традиції?

Попри наявність доволі розвинених загальних теорій здібностей у психології та філософії, значно менше досліджень цій проблемі присвячено у педагогіці, особливо якщо звернемося до вивчення теми розвитку здібностей студентської молоді. Взагалі, як уже зазначалося і психологи, і педагоги як «сензитивний» виокремлюють період дитинства, звертаючись до студентських років за залишковим принципом. І все ж певні дослідження наявні, хоча вони мають характер відверто вузько спеціалізованих і уникають мети створення загальної теорії формування здібностей студентської молоді.

Так, серед психологічних праць це, зокрема дослідження Н.Вітюк [26], Є.Гергеля [35], І.Кикилик [59], Л.Мотозок [87], А.Поденка [103], С.Редька [112], Т.Розової [115], О.Федик [137], О.Шестопалова [145].

Загальні, так би мовити «рамочні» умови розвитку творчих здібностей молоді аналізувалися на круглому столі у Харкові [65].

Зустрічаються також спеціалізовані педагогічні дослідження проблеми здібностей студентської молоді: І.Жорової [48], Г.Мамус [78], Л.Покровщук

[104], І.Сніцар [125], М.Стась [127], В.Стрельников [129], В.Щербини [147], В.Яловица [150].

Таким чином у дослідженні теми здібностей утворюються певна лакуна між дослідженням розвитку здібностей у дитячому віці (формування вихідних імпульсів майбутнього розвитку) і розвитком здібностей у віці зрілому (фіксація результатів попереднього розвитку здібностей і певна переоцінка вихідних цілей), який досліджує акмеологія. Остання досить розгорнуто представлена в Україні – досить лише звернути увагу на проведення відповідних наукових конференцій [1] та публікацію спеціальних досліджень [2; 95]. Водночас, період студентських років, на наш погляд, надзвичайно важливий, оскільки саме у цей час людина визначається зі своїм сталим місцем у соціумі у якості продуктивної його складової, причому як правило робить це свідомо, здійснюючи власну ревізію наявних у неї здібностей.

Саме самооцінка здібностей студентом є, на нашу думку, ядром дослідження проблеми формування здібностей студентської молоді. Дійсно, переступивши поріг будь-якого навчального закладу, зіштовхуємося з тією проблемою, що побачивши в перший раз дитину, учитель починає поступово складати для себе картину здібностей цієї дитини. Робить він це для того, щоб правильно вибрати методику навчання для дитини, яку він навчає, саме з урахуванням цих самих можливостей і здібностей. Але тим самим вчитель ззовні накидає жорсткий і вузький присуд на несформовану, різновекторну за своїми потенціями сукупність здібностей. Нерідко виникає питання, за якими критеріями вчитель чи класний керівник може робити висновок про здібність (нездібність) дитини до того чи іншого шкільного предмета. Наприклад, що впливає на висновок учителя щодо нездатності учня до мов? Невже здібності до мов збільшуються при систематичному відвідуванні уроків певних мов? І взагалі, чи є здатності «дарунком від бога», чи ж це результат наполегливих занять? І чому дитина, яка має високі оцінки з української мови (і за словами вчительки «дуже здібна»), може мати погані оцінки з іноземної мови (і бути

за словами вчительки іноземної мови «абсолютно нездібною до мов»)? Очевидно, дитині доволі складно самотужки опиратися таким присудам. Інша справа – студент, особливо сучасний студент.

У сучасній школі проблема здібностей є однією із найбільш серйозних проблем. Незважаючи на удавану розв'язуваність проблеми здібностей (спецшколи, школи з різними ухилами, ліцеї і гімназії), справа складається набагато серйозніше. Часткова чи повна відсутність сучасних методик у даних школах найчастіше не дозволяє дитині цілком виявити всю гаму своїх здібностей. У випадку з вищою школою не все лягає на плечі педагога – значною мірою самі студенти докладають зусиль до виявлення і розвитку своїх здібностей.

При переході на багаторівневу систему навчання виникає необхідність у диференціації студентів після певного етапу навчання за їхніми нахилами і пізнавальними можливостями. Тут мають відіграти свою роль заключний рейтинг (за цикл споріднених дисциплін) і інтегральний рейтинг (за весь попередній період навчання) [113]. У результаті рейтинг студента з кожної дисципліни може бути 100 і навіть більше 100. Адже 100 – це той максимум, який можна набрати, виконуючи все своєчасно і бездоганно в рамках програми. До речі, цей же принцип закладений в систему інших рейтингів (семестрового, інтегрального). За рахунок здачі необов'язкових (факультативних) він може бути і більше ста.

Деякі фахівці рахують дану систему дуже простою, одновимірною [123]. Пропонують: замість одного обраховувати два, три, п'ять паралельних рейтинги з кожної дисципліни і такі, що відображали би в цілому знання студента окремо з теорії і з практики, його здібності до відтворення, переносу і трансформації набутих знань. Все це, звісно, так, і кілька чисел краще характеризують об'єкт, аніж одне. Але все ж починати варто, на наш погляд, з одновимірного рейтингу, плануючи на майбутнє, однак, обов'язкове додавання до системи оцінювання не тільки кількісної, але і якісної

диференціації студентів за їхніми пізнавальними можливостями, чому сприятиме багатовимірне рейтингування.

Інший напрям підвищення ефективності формування здібностей студентів – їх свідоме залучення до визначення конкретних поточних цілей навчання. Цілі навчання і виховання можуть аналізуватися не тільки з боку педагога, але і з боку студента. Педагогічний процес завжди носить двосторонній і двонаправлений характер і аналіз учбових і виховних (самовиховних) цілей, які ставить перед собою «об'єкт» педагогічної дії, не менш (якщо не більш) важливий, чим аналіз цілей педагога. Рівень розвитку процесів цілепокладання постає найважливішим показником сформованості учбової діяльності. Мова йде про якість цілей (новизна, нестандартність, гнучкість, стійкість), їх обґрунтованості і реалістичності, здатності долати перешкоди на шляху їх досягнення і тому подібне

Ще більшу роль відіграє самостійна постановка цілей в процесі самовиховання. Вона знаменує собою початок принципово нового етапу в розвитку особи і стає можливою лише при достатньо високому рівні самосвідомості в підлітковому і ранньому юнацькому віці. Формування у учня, а потім студента здібності до цілепокладання і досягнення поставлених цілей є, у свою чергу, важливою педагогічною метою викладача. В ході вузівського навчання у студентів відбувається зміна взаємодії навчальних цілей і мотивів, в ході якої формуються внутрішні мотиви учбової діяльності, зокрема, пізнавальні і професійні. Найважливішим чинником інтенсифікації цього процесу є, на наш погляд, можливість самостійної постановки учбових цілей студентами.

Спроби індивідуалізувати процес навчання за збереження традиційної методики призводять тільки до інтенсифікації праці викладача. При структуризації і логічному аналізі змісту навчання, виділенні учбових елементів, постановці дидактичних цілей навчання з орієнтуванням на конкретні учбові елементи індивідуалізація навчання стає реальною. Шляхом реалізації ідеї партнерства студента і викладача, під час індивідуальних

консультацій створюються ситуації, сприяючі розвитку творчих і індивідуальних здібностей студентів.

Відповідно до виділених учбових елементів, заздалегідь встановленими дидактичними цілями можна «автоматизувати» процес об'єктивної і безперервної оцінки знань. Оцінка результатів навчання відіграє певну роль в коректуванні і напрямі результату навчання відповідно до поставлених цілей. В цьому випадку оцінка знань стає ефективним інструментом підвищення учбово-пізнавальної активності студента. З'являється можливість самоконтролю знань і розробки експертно-повчальної, а потім і рейтинговою систем контролю знань. Створення експертно-повчальних і рейтингових систем контролю знань в якійсь мірі допомагає вибрати напрями у вирішенні ще однієї з найважливіших проблем – у виробленні єдиного підходу до оцінки професіоналізму випускника учбового закладу. В даний час єдиною об'єктивною оцінкою якості підготовки фахівця є їх оцінка підприємствами і організаціями.

Здібності являють собою сукупність соціально-психічних якостей, що мають складну структуру. Структура сукупності соціально-психічних якостей, що виступає як здатність, у кінцевому рахунку визначається вимогами конкретної діяльності і є різної для різних видів діяльності.

Так, структура математичних здібностей, за наявними даними, включає ряд часткових здібностей: здібність до узагальнення математичного матеріалу, здібність до згортання процесу математичного міркування і відповідних математичних дій (багатоланкова послідовність міркувань заміняється коротким зв'язком, аж до майже безпосереднього зв'язку між сприйняттям задачі і її результатом), здібність до оборотності розумового процесу (тобто здібність до легкого переходу від прямого до зворотного ходу думки), гнучкість розумових процесів при рішенні математичних задач тощо. Структура літературних здібностей пропонує високий рівень розвитку естетичних почуттів, наявність яскравих наочних образів пам'яті, почуття мови, багату фантазію, глибокий інтерес до психології людей, потребу в

самовираженні тощо. Специфічний характер має будова музичних, педагогічних, конструкторських, медичних здібностей і багатьох інших. Навіть якщо брати до уваги широкі можливості компенсації і заміни одних компонентів іншими, знання специфічної структури професійних чи спеціальних здібностей надзвичайно важливе для педагога, покликаного враховувати здібності в процесі навчання й у випадку їхньої чи відсутності недостатньої виразності формувати необхідні якості особистості дитини.

Серед властивостей і особливостей особистості, що утворюють структуру конкретних здібностей, деякі займають провідне положення, деякі – допоміжне [144, с. 126]. Так, у структурі педагогічних здібностей провідними якостями будуть педагогічний такт, спостережливість, любов до дітей, що сполучаються з високою вимогливістю до них, потребою в передачі знань, комплекс організаторських здібностей, що входять сюди на правах підструктури тощо.

До допоміжних якостей належать у цьому випадку: артистичність, ораторські дані тощо. Зовсім очевидно, що і провідні, і допоміжні компоненти педагогічних здібностей утворюють єдність, що забезпечує успішність навчання і виховання і разом з тим його індивідуалізацію, пов'язану з особистістю педагога і її особливостями.

Здібності були вище охарактеризовані як індивідуально-психологічні особливості, тобто такі якості, завдяки яким відрізняється одна людина від іншої. Говорячи про те, що досвід і розум свідчать про те, що люди нерівні, під рівністю зазвичай розуміємо рівність здібностей, чи однаковість фізичних сил і психічних здібностей людей. Очевидно, що в цьому сенсі люди не рівні, саме тому, говорячи про здібності, необхідно охарактеризувати ці розбіжності – вони можуть бути і якісними і кількісними.

Для педагога однаковою мірою важливо знати, і до чого виявляє здібності учень, а отже, які індивідуально-психологічні особливості його особистості входять у процес діяльності як обов'язкова умова її успішності (якісна характеристика здібностей), і якою мірою здібний учень здатен

виконувати вимоги, пропоновані діяльністю, наскільки швидше, легше й ґрунтовніше він опановує навичками, уміннями і знаннями в порівнянні з іншими (кількісна характеристика здібностей).

В основі однакових чи чимось подібних досягнень при виконанні якої-небудь діяльності можуть лежати сполучення дуже різних здібностей. Це відкриває перед нами важливу сторону здібностей особистості: широкі можливості компенсації одних властивостей іншими, котрі одна людина розвиває в собі, трудячись завзято і наполегливо. Компенсаторні можливості здібностей людини виявляються, наприклад, спеціальним вихованням людей, позбавлених зору і слуху.

Властивість компенсації одних здібностей за допомогою розвитку інших, відкриває невичерпні можливості перед кожною людиною, розсовуючи межі вибору професії й удосконалення в ній.

У цілому якісна характеристика здібностей дозволяє відповісти на питання, у якій сфері трудової діяльності (конструкторської, педагогічної, економічної, спортивної тощо) людині легше знайти себе, виявити великі успіхи і досягнення. Тим самим якісна характеристика здібностей нерозривно зв'язана з характеристикою кількісною. З'ясувавши, які конкретно-психологічні якості відповідають вимогам даної діяльності, можна, далі, відповісти на запитання, якою мірою вони розвинуті в людині: більшою чи меншою мірою порівняно з її товаришами по роботі і навчанню.

Проблема кількісних вимірів здібностей має велику історію в психології. Ще наприкінці XIX – початку XX століть, ряд західних психологів (Кеттел, Термен, Спірмен та ін.) під впливом вимог, викликаних необхідністю здійснювати професійний добір для масових спеціальностей, виступили з пропозиціями виявити рівень здібностей тих, хто навчався [141, с. 22]. Тим самим передбачалося, що буде встановлене рангове місце особистості і її придатність до тієї чи іншої трудової діяльності, до навчання у вищих навчальних закладах, до одержання командних посад у виробництві, армії і громадського життя. Однак проблема кількісної характеристики

здібностей з моменту свого виникнення набула двоїстого характеру, який потребує спеціального розгляду, оскільки за некоректного визначення таких характеристик втрачається сама суть розуміння проблеми.

Як спосіб виміру здібностей тоді ж стали використовуватися тести розумової обдарованості. З їхньою допомогою, у ряді країн (США, Великобританія тощо) і сьогодні здійснюється визначення здібностей і виробляється сортування учнів у школах, заміщення офіцерських посад в армії, керівних посад у промисловості тощо. У Великобританії, наприклад, за результатами тестування роблять зарахування в так звані граматичні школи, що дають право на вступ в університет.

За змістом тести розумової обдарованості являють собою ряд запитань чи задач, успішність рішення яких (з урахуванням витраченого часу) обчислюється в сумі балів. Звичайно тести зводяться в батарею тестів, що нарастають за складністю. Серед тестів можуть бути не тільки словесні (вербальні) іспити, але і всілякі «лабіринти», «головоломки» тощо.

Після того як діти закінчили вирішувати батарею тестів, результати підраховують стандартизованим шляхом, тобто підраховують кількість балів, які набрав кожен випробуваний. Це дає можливість визначити так називаний коефіцієнт розумової обдарованості (IQ). При визначенні виходять з того, приміром, що середня сума балів для дітей одинадцяти з половиною років повинна наближатися до 120. Звідси робиться «простий» висновок, що будь-яка дитина, що набрала 120 балів, має розумовий вік одинадцяти з половиною років. На цій підставі обчислюється коефіцієнт розумової обдарованості. Якби, наприклад, у результаті тестування ту саму суму балів (120) набрали дві дитини (десяти з половиною і чотирнадцяти років) і, отже, розумовий вік кожного був прирівняний до одинадцяти з половиною рокам, то коефіцієнт розумової обдарованості дітей був обчислений у такий спосіб: IQ першої дитини 10,5 років було би 109,5 балів; IQ другої дитини віком 14 років – 82,1 балів. Не надто відрізняються результати застосування тестів і до дорослих, зокрема, до студентів. Коефіцієнт розумової обдарованості, як

стверджують західні психологи, виявляє кількісну характеристику здібностей, точніше, деяку незмінну, усебічну розумову обдарованість, чи загальний інтелект (general intelligence).

Однак, більш ретельний науковий психологічний та педагогічний аналіз виявляє, що цей коефіцієнт розумової обдарованості є функцією. У дійсності описана вище сума прийомів виявляє швидше не інтелектуальні здібності людини, а наявність у неї тих чи інших знань, умінь і навичок, з якими не варто змішувати здібності. Динаміка набуття знань і навичок, основна сутність здібностей, залишається при цьому невиявленою. До того ж очевидно, що найкращі результати виявить учень, що був спеціально підготовлений саме до такого тесту, а не до майбутньої фахової діяльності. Крім того, різною може бути участь учителів, репетиторів чи батьків. А це вже залежить не в останню чергу від економічного становища родини.

Здібності не існують поза конкретною діяльністю людини, а формування їх проходить у процесі навчання і виховання. Найбільш надійний шлях визначення здібностей – це виявлення динаміки успіхів студента в процесі навчання. Спостерігаючи за тим, як за допомогою дорослих дитина набуває знання й уміння, як по-різному приймає цю допомогу (одні, одержавши її, проте просуваються дуже повільно, інші за тих же умов показують помітні успіхи), можна зробити обґрунтовані висновки про величину, силі і слабкість здібностей. Якщо в психологічних тестах, складених у відповідності зі строгими науковими педагогічними вимогами, вдасться змоделювати найважливіші умови розвитку людини й уловити динаміку придбання знань і умінь, то такі іспити дозволять досить швидко вимірювати і виражати кількісно рівень здібностей людини і тим самим дійсно допомогати практиці. Але тести все ж завжди варто використовувати в сполученні з іншими методами дослідження особистості.

Цей приклад ще раз доводить неприпустимість статичного підходу до розуміння здібностей. Так, не можна розуміти здібності як уроджені можливості індивіда, адже уродженими можуть бути лише анатомо-

фізіологічні особливості, тобто задатки, що лежать в основі розвитку здібностей, самі ж здібності завжди є результатом розвитку. Не слід забувати, що задатки людина може також втратити – поступово (вікова дисфункція) або раптово – внаслідок нещасного випадку, наприклад. Таким чином, відкидаючи розуміння здібностей як уроджених особливостей людини, однак, анітрохи не відкидаємо тим самим того факту, що в основі розвитку здібностей у більшості випадків лежать деякі уроджені особливості, задатки. Важливо лише твердо установити, що у всіх випадках розуміємо уродженість не самих здібностей, а тих, що лежать в основі їхнього розвитку задатків.

Одине із самих складних питань: вроджені здібності, чи вони формуються в процесі онтогенезу? «Уроджений», «природжений» звичайно розуміються в змісті «отриманий від природи», «переданий у спадок»; але з наукової точки зору це нестрого, і надається перевага терміну «спадковий».

Відповіді на поставлене питання дуже суперечливі, часто протилежні. І на користь кожної альтернативи приводяться свої докази.

Основні з них такі: 1) звичайно вважають, що доказом уродженості здібностей служить їхній ранній прояв у дитини; так, у Моцарта здібності виявилися в три, у Гайдна – у чотири роки; 2) про уродженість здібностей стверджують також на основі повторення їх у нащадків видатних людей; часто наводять приклади обдарованих сімей і навіть цілих династій: Бахів, Дарвінів та ін.; 3) більш строгі факти даються дослідженнями з застосуванням методу близнюків; кореляція показників усередині монозиготних пар виявилася дуже високою: 0.7 – 0.8, тоді як у парах сибсів коефіцієнти біля 0.4 – 0.5; 4) вражаючі результати отримані в дослідженнях на тваринах із застосуванням методу штучної селекції; вони свідчать про можливість накопичення генетичної схильності до успішного навчання.

Для обговорення питань про те, наскільки велика роль генотипових передумов здібностей і наскільки успіх у їхньому розвитку залежить від спадкових задатків, потрібно розглянути протилежні факти, що показують дію зовнішніх умов, а також виховання і навчання. А вони такі: 1) до менш

точних, але достатньо вражаючих результатів належать результати діяльності видатних педагогів; відомо багато випадків, коли в різних областях діяльності навколо одного учителя виникала велика група талановитих учнів, по чисельності і рівню здібностей не пояснена з точки зору законів статистики; 2) більш точні докази подають факти масового розвитку деяких спеціальних здібностей в умовах визначених культур; так, звуковисотний слух, основа музичного слуху виявляється багато менш розвинутими у досліджуваних слов'янських національностях, чим у в'єтнамської (тут потрібно зауважити, що у в'єтнамській мові висота звуку несе смислорозрізняючу функцію, тоді як у слов'янських мовах цього немає); вважається, що цей приклад показує фундаментальний внесок умов середовища і вправи у формуванні здібностей; 3) достатньо переконливі докази, отримані в дослідженнях на тваринах із застосуванням методу штучної селекції; вирощування відібраних поколінь «розумних» пацюків в умовах повсякденного несприятливого середовища і поколінь «дурних» пацюків в умовах збагаченого середовища з'ясувало, що показники останніх виявилися вище.

У результаті можна зробити висновок, що жодна із полярних відповідей про походження здібностей невірна. Думка про генетичну обумовленість здібностей конкретніше говорить про те, що вони «з'являються» – без процесу розвитку. Думка про те, що усьому можна навчити або навчитися, доклавши старання, містить помилку нерозрізнення захоплюючої праці-гри, що породжується сильною потребою, і праці-обов'язку; не можна навчити людину, якщо немає її власної активності, бажання і захопленості.

Отже, існують природні передумови здібностей – їх задатки. Але наскільки проявляться задатки, залежить від умов індивідуального розвитку. За результатами цього розвитку неможливо сказати, який був внесок задатку; засобів визначення міри участі генотипового чинника поки теж немає. Становлення і розвиток здібностей, певно, пов'язане з проходженням дитини через різноманітні сензитивні періоди з можливим наuczінням у ці періоди за типом фіксування. Невід'ємна компонента здібностей – підвищена мотивація,

що забезпечує інтенсивну й одночасно «природно» організовану діяльність, необхідну для розвитку здібностей.

Несприятливі умови для розвитку здібностей можуть бути різноманітні – і буденне середовище, і несприятливі загальні умови виховання, і неправильне формування мотивації.

Виходячи з цього розуміння, не можна безпосередньо переходити від окремих здібностей до питання про можливість успішного виконання даним людиною тієї чи іншої діяльності. Цей перехід може бути здійснений тільки через інше, більш синтетичне поняття.

Таким поняттям і є «обдарованість», що розуміють як те якісно своєрідне сполучення здібностей, від яких залежить можливість досягнення більшого чи меншого успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності. Тому не можна говорити про обдарованість узагалі. Можна тільки говорити про обдарованість до чого-небудь, до якої-небудь діяльності. Ця обставина має особливо важливе значення при розгляді питання про так звану «загальну обдарованість».

Те співвіднесення з конкретною практичною діяльністю, що з необхідністю міститься в самому понятті «обдарованість», обумовлює історичний характер цього поняття. Поняття «обдарованість» позбавляється змісту, якщо його розглядати як біологічну категорію. Розуміння обдарованості істотно залежить від того, яка цінність надається тим чи іншим видам діяльності і що розуміється під «успішним» виконанням кожної конкретної діяльності.

Істотної зміни зазнає і зміст поняття того чи іншого соціального виду обдарованості в залежності від того, який у дану епоху й у даній суспільній формації критерій «успішного» виконання відповідної діяльності. Поняття «музична обдарованість» має, звичайно, для нас істотно інший зміст, чим те, що воно могло мати в народів, що не знали іншої музики, крім одноголосії. Історичний розвиток музики спричиняє і зміну музичної обдарованості. Отже, поняття «обдарованість» не має змісту без співвіднесення його з

конкретними, такими, що історично розвиваються, формами суспільно-трудової практики.

Необхідно відзначити ще одну дуже істотну обставину. Від обдарованості залежить не успіх у виконанні діяльності, а тільки можливість досягнення цього успіху. Навіть обмежуючись психологічною стороною питання, слід сказати, що для успішного виконання всякої діяльності потрібна не тільки обдарованість, тобто наявність відповідного сполучення здібностей, але і володіння необхідними навичками й уміннями. Яку би феноменальну і музичну обдарованість не мала людина, але, якщо вона не училася музиці і систематично не займалася музичною діяльністю, вона не зможе виконувати функції оперного співака, диригента чи естрадного піаніста.

Наявне велике розходження між наступними двома положеннями: «дана людина за своєю обдарованістю має можливість дуже успішно виконувати такі види діяльності» і «дана людина своєю обдарованістю схильна до таких видів діяльності». Обдарованість не є єдиним фактором, який визначає вибір діяльності (а в класовому суспільстві вона у величезній більшості і зовсім не впливає на цей вибір), як не є вона і єдиним фактором, що визначає успішність виконання діяльності.

Істотно важливим фактором розвитку здібностей людини є стійкі спеціальні інтереси. Спеціальні інтереси – це інтереси до змісту визначеної царини людської діяльності, що переростають у схильності професійно займатися цим родом діяльності. Пізнавальний інтерес тут стимулює діяльне оволодіння прийомами і способами діяльності.

Помічено, що виникнення інтересу до тієї чи іншої трудової чи навчальної діяльності тісно пов'язане з пробудженням здібностей до неї і служить відправним пунктом для їхнього розвитку. «Наші бажання, – за словами Гете, – передчуття схованих у нас здібностей, провісники того, що ми в стані будемо зробити [36, с. 39]». Зміцнілі інтереси студента – це «лакмусовий папірець» його здібностей, сигнал, що повинний змусити

навколишніх задуматися – чи не дають себе знати здібності, що утверджуються.

У підлітка ці інтереси набувають характеру захоплень короткочасних, хоча і жагучих. Властиві підлітковому і юнацькому віку різноманітні і нерідко незабаром гаснучі інтереси відіграють важливу роль у виявленні здібностей особистості, що розвивається. Педагогічно важливим є таке ставлення вихователів до сфери інтересів підлітків чи юнаків, що припускає поглиблення і розширення їх пізнавальних потреб. Разом з тим педагог не повинний обурюватися з приводу того, що захоплення підлітка мають найчастіше скороминущий характер [149, с. 27].

Звичайно, оптимальним є таке положення речей, за якого школяр дуже рано виявляє (за допомогою дорослих) стійкі спеціальні інтереси і розвиває відповідні здібності, що дозволяють йому безпомилково визначити своє покликання. Це буває, як відомо, далеко не з усяким. Але навіть якщо випускник піде зі школи без непохитно вираженого інтересу до якоїсь професії (мова тут йде про інтерес, а не про необхідні для вступу в життя знання і психологічній готовності до праці), це буде краще, ніж якщо учень невірно і раптово визначає свій інтерес, спираючись на чисто зовнішні ознаки «привабливих» професій: артиста, дипломата, журналіста тощо. Для студента не менш важливо вчасно змінити спеціалізацію, чому сприяє Болонська система освіти, коли, отримавши диплом бакалавра з одного фаху і у одному ВНЗ, студент може перейти до навчання іншому фаху і у іншому ВНЗ. Задатки кожної людини можуть бути далеко не однозначними, а навпаки – різноплановими.

Повертаючись до питання про задатки, дуже важливо також відзначити, що, говорячи про уроджені задатки, тим самим не говоримо ще про спадкові задатки. На жаль, широко поширена помилка, що полягає в ототожненні цих двох понять.

Передбачається, що сказати слово «уроджений» усе рівно, що сказати «успадкований». Це, звичайно, неправильно. Адже народженню передуює

період внутрішньоутробного розвитку. Слова «спадковість» і «спадковий» у психологічній літературі нерідко застосовуються не тільки в тих випадках, коли наявні дійсні підстави припускати, що дана ознака отримана спадковим шляхом від предків, але і тоді, коли хочуть показати, що ця ознака не є прямим результатом чи виховання або навчання, чи коли припускають, що ця ознака зводиться до деяких біологічних чи фізіологічних особливостей організму. Слово «спадковий» стає в такий спосіб синонімом не тільки слову «уроджений», але і таким словам, як «біологічний», «фізіологічний» тощо.

Такого роду чи то нечіткість, чи то невитриманість термінології може мати у науці принципове значення. У терміні «спадковий» міститься визначене пояснення факту, і тому вживати цей термін слід з великою обережністю, тільки там, де наявні серйозні підстави висувати саме таке пояснення. Отже, поняття «уроджені задатки» ні в якому разі не тотожне поняттю «спадкові задатки». Цим зовсім не заперечують законність останнього поняття, а лише законність уживання його в тих випадках, де немає жодних доказів того, що дані задатки повинні бути пояснені саме спадковістю.

Розглянуте співвідношення задатків і здібностей показує, що, хоча розвиток здібностей залежить від природних передумов, які далеко не однакові в різних людей, однак здібності не стільки дарунок природи, скільки продукт людської історії.

Якщо у тварин передача досягнень попередніх поколінь наступним здійснюється головним чином шляхом спадкових морфологічних змін організму, то в людини це відбувається суспільно-історичним шляхом, тобто за допомогою культурних механізмів, знярядь праці, мови, творів мистецтва тощо. Кожна людина має нібито прийняти естафету: вона повинна застосовувати зняряддя, користатися мовою, насолоджуватися добутками художньої творчості тощо, які були створені її попередниками. Саме опановуючи світ історичних досягнень, люди формують свої здібності. Виявлення здібностей знаходиться в прямій залежності від конкретних

прийомів (методики) формування відповідних знань і умінь, що історично виробляються людьми в ході задоволення потреб суспільства.

Наявний ще й інший бік проблеми. Вивчаючи конкретно-психологічну характеристику різних здібностей, ми можемо виділити більш загальні якості, що відповідають вимогам не однієї, а багатьох видів діяльності, і спеціальні якості, що відповідають більш вузькому колу вимог даної діяльності. Людина може бути «народжена» до однієї діяльності, і «не народжена» для іншої. У структурі здібностей лише деяких індивідів можуть бути винятково яскраво вираженими загальні якості, що дає можливість говорити про наявність у людей різнобічних здібностей, про загальні здібності до широкого спектра різних діяльностей, спеціальностей і занять. Ці загальні чи здібності якості не повинні протиставлятися спеціальним здібностям чи якостям, як це роблять деякі психологи, що намагаються виділити загальний інтелект як містичний фактор, що відкривається лише в результаті застосування тестів розумової обдарованості, як обдарованість узагалі.

Цікавим є приклад зі здібностями до математики, які є з одного боку спільними для всіх, а з іншого – лише у рідкісних особистостей досягають надзвичайно високого рівня. Насамперед, слід зазначити те, що характеризує здібних математиків і необхідно для успішної діяльності в області математики – «єдність схильностей і здібностей у покликанні», що виражається у вибірково-позитивному ставленні до математики, наявності глибоких і діючих інтересів у відповідній області, прагненні і потребі займатися нею, жагучої захопленості справою. Не можна стати творчим працівником в царині математики, не переживаючи захопленості цією роботою, – вона породжує прагнення до пошуків, мобілізує працездатність, активність. Без схильності до математики не може бути справжніх здібностей до неї.

Якщо студент не відчуває ніякої схильності до математики, то навіть гарні здібності навряд чи забезпечать цілком успішне оволодіння математикою. Роль, яку тут грають схильність, інтерес, зводиться до того, що

людина, яка цікавиться математикою, посилено займається нею, а отже, енергійно вправляє і розвиває свої здібності. На це вказують постійно самі математики, про це свідчать усе їхнє життя і творчість.

Але якщо здібності, як правило, пов'язані зі схильністю, то це не носить усе ж таки характеру загального закону. Помилково було б сказати діагностувати чи наявність відсутність здібностей по тому, чи наявна і як яскраво виражена схильність до відповідного виду діяльності. В окремих випадках тут може бути і розбіжність.

У навчанні нерідко зустрічаються такі випадки: здібний до математики студент мало цікавиться нею і не виявляє особливих успіхів в оволодінні цим предметом. Але якщо педагог зуміє розбудити в нього інтерес до математики і схильність займатися нею, то такий учень «захоплений» математикою, може швидко досягнути великих успіхів.

Пережиті людиною емоції є важливим чинником розвитку здібностей до будь-якої діяльності, не лише математичної. Радість творчості, почуття задоволення від напруженої розумової роботи, емоційна насолода цим процесом підвищують розумовий тонус людини, мобілізують її сили, змушують переборювати труднощі. Байдуха людина не може бути творцем.

Можливість повного й інтенсивного розвитку математичних здібностей, як і здібностей узагалі, цілком залежить від рівня розвитку характерологічних рис, особливо вольових рис характеру.

Якими би не були блискучими здібності людини, але якщо в неї немає звички посидюче і завзято працювати, вона навряд чи здатна досягнути великих успіхів у діяльності. Вона у кращому випадку так і залишиться лише потенційно здібною. Завзятість, наполегливість, працездатність, працьовитість – ці якості повинні супроводжувати здібності. Яскраво писав про це М.Вебер у праці «Наука як покликання» [23, с. 621].

Ще одна риса характеру властива справжньому вченому (як дійсному, так і майбутньому) – критичне ставлення до себе, своїх можливостей, своїх досягнень, скромність, правильне ставлення до своїх здібностей. Треба мати

на увазі, що за неправильного ставлення до здібної особистості – захвалюванні, надмірному перебільшенні досягнень, афішуванні здібностей, підкресленні переваги над іншими – дуже легко вселити їй віру у свою вибраність, винятковість, заразити «стійким вірусом зазнайства».

Загальні здібності чи загальні якості особистості – цілком конкретні педагогічні та психологічні явища, дослідження яких уже розпочали науковці. До числа таких загальних якостей особистості, що в умовах конкретної діяльності можуть виступати як здібності, належать індивідуально-психологічні якості, що характеризують належність до одного з трьох типів людей. У працях І.Павлова вони були позначені як «художній», «розумовий» і «середній» типи. Дана типологія пов'язана з навчанням, відповідно до якого вища нервова діяльність людини характеризується наявністю в ній двох сигнальних систем: першої сигнальної системи – образної, емоційної і другої, пов'язаної із сигналізацією цих образів за допомогою слова – сигналу сигналів.

Відносна перевага сигналів першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує художній тип, відносна перевага сигналу сигналів – розумовий тип, рівне їхнє представництво – середній тип людей.

Для художнього типу властива яскравість образів, що виникають у результаті безпосереднього впливу, живого враження, емоцій. Для розумового типу – перевага абстракцій, логічних побудов, теоретизування. Належність людини до художнього типу ніякою мірою не може свідчити про те, що вона фатально призначена для діяльності художника. Очевидно інше – представнику цього типу легше, чим іншому, освоїти діяльність, що вимагає вразливості, емоційного ставлення до подій, образності і жвавості фантазії. Не випадково, що переважна більшість художників (живописців, скульпторів, музикантів, акторів тощо) мають більш-менш виражені риси цього типу. Якість розумового типу створюють умови для найбільш сприятливого розвитку діяльності, пов'язаної з оперуванням абстрактним матеріалом, поняттями, математичними вираженнями тощо. Легко зрозуміти, яке велике

коло конкретних занять (математика, філософія, фізика, мовознавство тощо) може вимагати саме цих якостей як передумов успішності оволодіння діяльністю.

Необхідно підкреслити, що віднесення людини до художнього типу не означає слабкість інтелектуальної діяльності, брак розуму. Мова тут йде про відносну перевагу образних компонентів психіки над розумовими.

Узагалі друга сигнальна система в людини переважає над першою, і ця перевага має відчутний характер, звернемо наприклад увагу на роль мови і мислення у трудовій діяльності людей, які мають тут вирішальний характер, крім того процеси відображення людиною світу неминуче рано чи пізно опосередковуються її думками, вираженими словесно. Отже, з абсолютною перевагою першої сигнальної системи ми зустрічаємося хіба що в сновидіннях, з їхньою бурхливою емоційністю і хаотичною образністю, що ніяк не упорядковується і не регулюється мисленням.

Відносна перевага однієї сигнальної системи над іншою не повинна змішуватися з абсолютною перевагою. Представники, наприклад, «художнього типу» мають інтелект не менш розвитий, чим люди, що належать до двох інших типів, хоча відрізняються деякими специфічними особливостями. Структура кожної конкретної діяльності як готовність особистості до даного діяльності відрізняється значною складністю, містить у собі комплекс якостей, серед яких є провідні і допоміжні, спеціальні.

Дуже гостро стоїть проблема виявлення механізмів формування і розвитку здібностей. Тонкі механізми цього ще не відомі, але деякі дані наука уже напрацювала. Насамперед це – дані про сенситивні, тобто найбільш сприятливі періоди формування функцій. Стосовно спеціальних здібностей можна припустити, що їхні функціональні структури теж мають свої сензитивні періоди. І цими періодами, на нашу думку, є саме періоди студентського навчання.

Ще одне питання, безпосередньо пов'язане із розвитком здібностей, – особливості мотивації. Обдаровані діти виявляють сильну тягу до занять тієї

діяльності, до якої вони спроможні, і можуть день у день годинами займатися нею, не стомлюючись і ніби зовсім не напружуючись. Для них це – одночасно праця і гра. Навколо цих занять концентруються усі їхні інтереси. Важко визначити, як тут пов'язані високі досягнення й емоційна захопленість, що тут причина і наслідок. Певне, обидва чинники взаємозалежні і взаємно підсилюються [123].

Несприятливі умови для розвитку здібностей можуть бути різноманітні: буденне середовище викликає недостачу зовнішніх вражень; несприятливі загальні умови виховання – витрати дитиною енергії на неконструктивні переживання; неправильне формування мотивації, наявність зайвого примусу, – погасити спонтанну активність дитини, «засушити» здібність.

Системна криза, що торкнулася соціальної структури суспільства з початком перебудови і посилилася з крахом СРСР і переходом до ринкової економіки, закономірно привела до зміни соціальних орієнтирів, переоцінки традиційних цінностей. Конкуренція на рівні масової свідомості радянських, національних і так званих «західних» цінностей не могла не привести населення в стан розгубленості, що безпосереднім чином вплинуло на ціннісний світ молоді, і так укрив суперечливий і хаотичний. Пошук свого шляху в нових соціально-економічних умовах, орієнтація на прискорене статусне просування і прогресуюча водночас соціальна неадаптивність – все це зумовило специфічний характер культурної самореалізації молоді людини.

Сучасна вітчизняна культура фактично досі знаходиться в кризовому стані, як і саме суспільство. З одного боку, значущість культурного розвитку населення для успішної реалізації соціальних проєктів і виходу з кризи не повною мірою усвідомлюється органами управління, з другої – комерціалізація культурного процесу, який все більш помітніше відходить від норм і цінностей «високої» культури до усереднених зразків агресивної масової культури, вплив масової інформації, що виразно виявляється в

електронних засобах її поширення, також не може не відбитися на системі установок, орієнтації і культурних ідеалів молодої людини.

Втім необхідно підкреслити, що здібність по самій своїй суті є поняттям динамічним. Здібність існує тільки в русі, тільки в розвитку. У науковому плані не можна говорити про здібність, як вона існує до початку свого розвитку, також як не можна говорити про здібності, що досягли свого повного розвитку, іншими словами, закінчили свій розвиток. Тому саме роботу зі здібностями слід розглядати як найефективніший адаптивний механізм не лише з точки зору навчання, але і з позицій суспільства в цілому.

Прийнявши тезу, що здібність існує тільки в розвитку, не слід випускати з уваги, що розвиток цей здійснюється не інакше, як у процесі тієї чи іншої практичної чи теоретичної діяльності. А звідси випливає, що здібність не може виникнути поза відповідною конкретною діяльністю. Тільки в ході наукового аналізу розрізняємо їх одну від іншої. Не можна розуміти справу так, що здібність існує до того, як почалася відповідна діяльність, і тільки використовується в цій останній. Абсолютний слух як здібність не існує в студента до того, як він уперше став перед задачею визначити висоту звуку. До цього існував тільки задаток як анатомо-фізіологічний факт. Не в тому справа, що здібності виявляються в діяльності, а в тому, що вони створюються в цій діяльності.

Розвиток здібностей, як і узагалі всякий розвиток, не відбувається прямолінійно: його рушійною силою є боротьба протиріч, тому на проміжних етапах розвитку цілком можливі суперечності між здібностями і схильностями. Але з визнання можливості таких суперечностей зовсім не впливає визнання того, що схильності можуть виникати і розвиватися незалежно від чи здібностей, навпаки, здібності – незалежно від схильностей.

Педагогічні здібності зазвичай включають в структуру організаційних і знаннєвих здібностей, які розглянемо нижче, хоча ці здібності можуть існувати окремо один від одного: є вчені, які позбавлені здібності передавати свої знання іншим, навіть пояснити те, що їм самим добре зрозуміло;

педагогічні здібності, потрібні для професора, що читає курс студентам і для того ж ученого-керівника лабораторії різні. Це тема класична для педагогіки. Свого часу ще Ф.Гоноболін [38, с. 237] подав наступні властивості особи, структура яких, на його думку, і складає власне педагогічні здібності:

- здатність робити учбовий матеріал доступним;
- творчість в роботі;
- педагогічно-вольовий вплив на студентів;
- здатність організувати колектив студентів;
- інтерес і любов до підлітків;
- змістовність і яскравість мови, її образність і переконливість;
- педагогічний такт;
- здатність пов'язати учбовий предмет з життям;
- спостережливість;
- педагогічна вимогливість.

На нашу думку, зміна класичної парадигми навчання на сучасну пов'язана не просто з центруванням уваги на учня і студента, як слушно зауважує В.Кремень [70, с. 11], але з переходом до налагодження «горизонтальних» зв'язків між педагогом та студентом. Саме це є однією з базових засад креативної, демократичної освіти, яку обґрунтовує, наприклад, знаний у світі педагог і теоретик Пауло Фрейре [140]. Варто тому більшості рекомендацій, які сформувала класична педагогіка для вчителя, прямо або з незначними уточненнями застосувати до студента (до учня все ж ще зарано).

Тоді до супутніх властивостей особистості не лише педагога, але і студента також варто відносити: організованість, працездатність, допитливість, самовладання, активність, наполегливість, зосередженість і розподіл уваги тощо. До наукових найчастіше відносять конструктивно-проектні і організаторські здібності, які також має напрацьовувати в себе уже студент. Організаторські здібності могли не входити в структуру здібностей, необхідних для вченого-одинака, типового для XVIII-XIX в.в. Проте сучасна наука неможлива без колективу, вчений XX століття повинен був бути

організатором, інакше не зможе повністю реалізуватися, а сьогодні у такій якості має бути студент.

Також як викладачеві-наочнику, так і студенту потрібні також спеціальні здібності, які випливають з природжених анатомо-фізіологічних особливостей-завдатків, як музичні і художньо-образотворчі для музикантів і мистецтвознавців, філологічні – для людей, пов'язаних з літературною творчістю, математичні для математиків, фізиків. Зараз розглянемо основні компоненти професійних здібностей вузівського викладача, а отже – і нерідко студента.

Знаннєвий компонент або ж гносеологічні здібності є чутливістю педагога і студента до способів отримання інформації про світ, яка використовується у навчанні, в цілому формування етичного, трудового, інтелектуального «фонду» особистості, швидкого і творчого оволодіння науковими методами дослідження, способами вивчення у зв'язку з цілями формування особи. Здібності знаннєві забезпечують накопичення плідної інформації про себе і інших, про студентів, яка дозволяє стимулювати формування контролю і саморегуляції. Тим самим забезпечуються потреби і можливості використовувати сильні і слабкі сторони студентів. Ознакою високорозвинутих знаннєвих здібностей є швидкість і творче опанування науковими методами навчання з метою ухвалення обґрунтованих рішень відносно них, винахідливість в способах навчання студентів науковими методами самовиховання, саморозвитку і самоконтролю. Важливою складовою знаннєвого компоненту є знання і уміння, які лежать в основі власної пізнавальної діяльності. Знаннєвий компонент впливає на формування світогляду, що виявляється в наявності стійкої системи ставлення до світу, праці, інших людей і самого себе; на активність життєвої позиції. Важливі і загальнокультурні знання, уміння в царині мистецтва і літератури, релігії, права, політики і соціального життя, екологічні проблеми. Наявність змістовних захоплень і хобі також збагачує особу фахівця вищої школи. Спеціальні знання – знання предмету, знання по педагогіці,

психології, методиці викладання. Наочні знання високо цінуються студентами.

Конструктивно-проектний компонент доповнює здібності знаннєві, адже хоча останні складають основу діяльності викладача, але визначають в досягненні високого рівня майстерності виступають конструктивні і проектні здібності. Від них залежить ефективність використання всіх інших видів знань, які можуть залишатися мертвим вантажем або активно включатися в обслуговування всіх видів науково-педагогічної роботи. Психологічним механізмом реалізації цих здібностей служить уявне моделювання виховно-освітнього і наукового процесів. Конструктивно-проектні здібності забезпечують стратегічну спрямованість діяльності і виявляються в умінні орієнтуватися на кінцеву мету, вирішувати актуальні завдання з урахуванням майбутньої спеціалізації студентів планування ними курсу і наукової діяльності., встановлення значущості курсу в учбовому процесі, науці, враховуючи необхідні зв'язки з іншими дисциплінами. Даний вид здібностей забезпечує реалізацію тактичних цілей: структуризації курсу, відбору змісту і вибору форм проведення занять. На сьогодні ці питання не менше залежать від вибору студентів, аніж від вибору викладача. Вирішувати проблеми педагогічного процесу у вузі доводиться щодня кожному практикові, а досліджувати їх – кожному педагогові-ученому. Проектні здібності позначаються в особливій чутливості до конструювання педагогічного і наукового «лабіринту» – шляхи від незнання до знання, вони мають на увазі результат майбутньої діяльності, припускають дозування при передачі знань, умінь, навиків. Конструктивні визначають чутливість до послідовної побудови занять і наукової діяльності в часі і просторі, щоб результат відповідав плану, здатність відокремлювати те, що можна і повинно вирішити в даний момент від того, що слідує і чому слід відкласти. Креативно-конструктивний компонент дає можливість мислити, узагальнювати на основі недостатнього числа ознак, створювати нові поєднання, використовуючи наявну інформацію. У основі проектної і конструктивної діяльності лежать

здібності до інтелектуальної праці: відкинути звичайні стандарти і методи рішення, шукати нові, оригінальні; бачити далі безпосередньо даного і очевидного; охоплювати суть основних взаємозв'язків властивих проблемі; ясно бачити декілька різних шляхів рішення і в думках вибрати найбільш ефективний; чуття до наявності проблеми там, де здається, що все вже вирішено; ідейна креативність тощо. Ці якості має виявляти сьогодні також студент, тоді як раніше – лише педагог.

Аналізуючи даний компонент здібностей, вітчизняні учені відзначають високу роль інтуїції в науковій творчості, як результаті великої розумової роботи, що дозволяє скоротити шлях пізнання на основі швидкого, майже миттєвого, логічно неусвідомлюваного розуміння ситуації і знаходження правильного рішення. У науковій творчості інтуїція допомагає народженню гіпотез. Здатність бачити проблему, її фон, встановити зв'язки з іншими проблемами, формулювати гіпотези, знаходити критерії вимірювання явищ, що вивчаються, описувати, інтегрувати і синтезувати наукові факти, знаходити їм місце в теорії.

Дослідження ще радянського періода показують [47, с. 36], що у викладачів, що не мають вченого ступеня, рівні всіх проектно-конструктивних здібностей понижені, а також уміння передбачати в педагогічній і науковій роботі. Найвищий рівень цих здібностей відмічений у докторів наук, що виявляється, зокрема, при попередженні конфліктних ситуацій.

Організаційний компонент як організаційні здібності служить не тільки організації процесу навчання у вузі, але і самоорганізації діяльності викладача. Організаторська діяльність сучасного ученого припускає його включення у взаємодію не тільки в об'єктом дослідження, але і з іншими ученими, що беруть участь спільно з ним в дослідженні або що вивчають суміжні науки. Організаторські загальні здібності досліджувалися ще за радянські часи Л.Уманським [135, с. 75-85]. Він виділив 18 типових

організаторських якостей особистості, якими на відміну від нього, на нашу думку, має володіти не лише викладач, але за сучасних умов і студенти:

- 1) здатність «заряджати» своєю енергією інших людей;
- 2) здатність знаходити якнайкраще застосування кожній людині;
- 3) психологічна вибірковість, здатність розуміти і вірно реагувати на психологію людей;
- 4) здатність бачити недоліки у вчинках інших людей – критичність;
- 5) психологічний такт – здатність встановити міру дії;
- 6) загальний рівень розвитку як показник кмітливості, різниці загальних чуттєвих здібностей людини;
- 7) ініціативність – творча і виконавська;
- 8) вимогливість до інших людей;
- 9) схильність до організаторської діяльності;
- 10) практичність – здатність безпосередньо, швидко і гнучко застосовувати свої знання і свій досвід у вирішенні практичних завдань;
- 11) самостійність на відміну від навіюваності і сліпої імітативності;
- 12) спостережливність;
- 13) самовладання, витримка;
- 14) товариськість;
- 15) наполегливість;
- 16) активність;
- 17) працездатність;
- 18) організованість.

Організаторські здібності виявляються в умінні організувати себе, свій час, індивідуальну, групову, колективну діяльність студентів, згуртувавши навколо наукової проблеми надійних помічників, однодумців.

Якщо раніше саме доктори наук, як показували відповідні дослідження [47, с. 40-41], краще за інших уміли організувати вивчення об'єктів дослідження, публікацію отриманих результатів, індивідуальну наукову роботу студентів, свій час, себе, то сьогодні навіть наукові публікації

здійснюють вже студенти. Кандидати наук добре уміли організувати колективну науково-дослідну роботу студентів, встановлювати взаємний контроль, дати критику і оцінку результатів дослідження, розвернути взаємний обмін науковою інформацією і досвідом володіння наукою – сьогодні це мають демонструвати вже студенти під час самостійної підготовки. Викладачі без вчених ступенів уміли організувати вивчення об'єктів, спостереження, прагнуть до взаємного обміну науковою інформацією, охоче включалися в комплексні дослідження – сьогодні це завдання для першокурсників.

Комунікативний компонент, спілкування в діяльності не лише викладача, але і студента виступає не тільки засобом наукової і педагогічної комунікації, але і умовою вдосконалення професіоналізму в діяльності і джерелом розвитку як особистості викладача, так і особистості студента, а також засобом виховання та самовиховання студентів. До комунікативних належать здібності: здатність всесторонньо і об'єктивно сприймати людину-партнера по спілкуванню; здатність викликати у нього довіру, співпереживання в спільній діяльності; здатність передбачати і ліквідувати конфлікти; справедливо, конструктивно і тактовно критикувати свого товариша по спільній діяльності; сприймати і враховувати критику, перебудовувавши відповідно свою поведінку і діяльність.

Основний засіб спілкування – мова, як усна, так і письмова. У науковій діяльності, на відміну від педагогічної, саме письмова грає провідну роль в порівнянні з усною. Адже об'єктивування результатів наукового пізнання здійснюється, як правило, спочатку в письмовій мові – в процесі наукового спілкування. Усний виклад результатів дослідження в компетентній аудиторії є необхідним засобом перевірки цінності, об'єктивності і довідності результатів дослідження. Враховуючи, що наукові дослідження здійснюють вже і студенти, слід посилити їх культуру письмової комунікації, чому сприяють письмові самостійні творчі роботи та письмові прикінцеві форми контролю.

Цікаво відзначити, що комунікативний компонент здібностей – найгнучкіші, комунікативні уміння з віком схильні переміщуватися у бік регресу за умови відсутності спеціальної роботи у цьому напрямі. Тому для викладача і науковця спілкування зі студентами – найкраща запорука запобіганню втрати комунікативної компетентності.

Компонент перцептивної рефлексії як здібності тісно пов'язаний з комунікативним, він звернений до суб'єкта педагогічної дії. Рефлексія – усвідомлення індивідом, що діє, того, як він сприймається партнером по спілкуванню, припускає знання того, як інший розуміє того, хто рефлексує. Рефлексія – своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення індивідами один одного, при якому рефлексує суб'єкт відтворює внутрішній світ співбесідника і з віддзеркаленням себе.

Здібності перцептивних рефлексій включають три види чутливості.

1. Відчуття об'єкту. Воно є особливим відчуттям педагога щодо того, який відгук об'єкту реальної дійсності знаходять у учнів, якою мірою інтереси і потреби учнів виявляються при цьому, «співпадають» з вимогами педагогічної системи з одного боку, з тим, що їм пред'являє в учбово-виховному процесі сам педагог. Ця чутливість схожа з емпатією і виявляється в швидкому, легкому і глибокому проникненні в психологію учнів, в емоційній ідентифікації педагога з учнем і їх активної цілеспрямованої спільної діяльності. Такою була вимога класичної педагогіки, сучасна вимагає цього не лише від педагога, але і від студента.

2. Відчуття міри і такту. Виявляється в особливій чутливості до міри змін, що відбуваються в особистості, що вчиться, і її діяльності під впливом різних засобів педагогічної дії, які зміни відбуваються, чи є позитивними або негативними, за якими ознаками можна про них судити. Стосується сьогодні всіх учасників педагогічного процесу.

3. Відчуття причетності. Воно характеризується чутливістю як педагога, так і студента до недоліків власної діяльності, критичністю і відповідальністю за педагогічний і науковий процес.

Такі основні компоненти професійних здібностей викладача традиційної системи навчання і здібностей студента як повноцінного учасника навчання – за сучасної системи освіти. Всі вони взаємозв'язані і утворюють єдине ціле, впливають на творчу індивідуальність і стиль як викладача-фахівця вищої школи, так і студентів – рівноправних співторців освітнього процесу.

РОЗДІЛ 2

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДІ В СТРУКТУРІ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Проблеми формування підприємницьких здібностей обумовлені потребами практики, насамперед, становленням ринкових відносин, утворенням нового типу носія виробничих відносин, демократизацією управління економічними процесами і суспільством як таким, утвердженням у ньому нових моральних регулятивів та людських якостей.

Протягом багатьох років наша країна знаходилася за своєюрідною завісою, ім'я якій «адміністративно-командна система», що охоплювала всі сфери життєдіяльності суспільства, включаючи кожну людину. Найяскравіше віддзеркалення дане явище знайшло в економіці держави, оскільки разом із політикою і правом воно визначає основи державного і суспільного життя, саме в цій тріаді виявляються найбільш чіткі суперечності і закономірності розвитку суспільства. В даний час Україна вступила в новий період свого розвитку, пов'язаний з переходом до ринкових відносин, основною рушійною силою якого є підприємницька діяльність.

Інколи терміни «ринок», «ринкова економіка», «ринкові відносини» в нашій країні потрактовують тільки як товарообмінні операції і товарно-грошові відносини, іншими словами, як торгівля, обмін, але таке уявлення примітивне.

Ринок – це вся система багатоманітних економічних відносин між людьми, що виникають в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, заснованих на певних якостях та принципах, що складаються в сучасному суспільстві.

Найважливішим і головним в переході до ринку є надання свободи кожній людині, його зацікавленість в цьому переході і, звичайно створення умов для вільного руху людини, виявлення його творчої ініціативи і

можливість її упровадження в життя. В свою чергу ринкові відносини, що складаються, змінюють архітектоніку людських якостей, та потребу в їх формуванні та розвитку.

Головною проблемою суспільного розвитку є перехід на новий рівень значень і цінностей, де різні орієнтації могли б взаємодіяти як різномірні елементи цілісної системи. В цьому синтетичному, якісно новому але зберігаючому позитивне значення старого ціннісному пласті культури і слід шукати духовні орієнтації і етичні цінності людини в умовах ринкових відносин.

З кінця 80-х років в державі почалося формування легального ринку робочої сили. Як наслідок цього процесу стало розшарування населення, утворення соціальних груп, відмінних по поглядах, манерам поведінки.

Сьогодні в Україні та в інших постсоціалістичних державах формується принципово інша соціальна структура. Виникають і швидко утверджуються типи господарюючих суб'єктів значущість яких в перехідній економіці не цілком зрозумілі. У ряді типів особливо видне місце займає підприємець, що підкоряється законам ринкової економіки, типовим продуктом якої він і є, особливо стосовно епохи НТР. Народному господарству держави належать найбільші не тільки соціальні, але і техніко-технологічні перетворення із здійсненням яких ми явно відстали від розвинутих країн Заходу.

В західній економічній науці при розгляді місця, значущості і характеру взаємостосунків між різними представниками соціальної структури сучасного суспільства акцент робиться на виявленні функцій, що вони виконують в ринковій економіці. З цієї відправної позиції визначаються їх значущість в житті суспільства і перспективи розвитку. Під такою точкою зору складаються і уявлення про відмінні риси людини в умовах ринкових відносин як представника особливого прошарку. Тут йдеться і про ризиковий характер його діяльності, і про новаторство, і про особливу значущість в забезпеченні динамізму сучасної економічної системи. Розглядаються і організаційні форми цієї діяльності: людина може працювати поодиноці, а

може – і на великій фірмі; вона може організувати і власну фірму з використанням як особисто йому так і позикового капіталу. Іншими словами, реалізується творчий потенціал в різних соціально-економічних і організаційних формах.

В рамках ринкової економіки людина зовсім не обов'язково повинна бути фабрикантом, промисловцем. Такі функції виконують і селянин, і ремісник, і особи вільних професій, тобто представники різних шарів. Щоб бути здібним до виконання цих функцій, індивід повинен володіти рядом специфічних рис: гострота бачення, вміння йти вперед поодиноці, йти непроторованою дорогою, володіти ініціативою, авторитетом, передбачення, впливи на інших людей. Схильність до аналізу, здатність мінятися, пристосовуватися до ситуації, незалежністю думок – такою повинна бути людина в умовах ринкових відносин. В системі їх ціннісних орієнтації особливе місце займають прагнення до самостійності, готовність йти на жертви. Їм не чужі ідеї самообмеження в ім'я створення і підтримки власного бізнесу. Для них він виступає як самодостатня цінність [71, с. 76].

Базовими цінностями є повсякденна працьовитість і сумлінність, чесність і виконання обов'язку, а зовсім не збагачення будь-яким шляхом по праву сильного. Тим більше що в українській культурі ніколи не приймалися ідеї соціального дарвінізму – безжальної боротьби за виживання, за успіх і процвітання ціною придушення слабих.

Це смілива і азартна людина, схильна до усвідомленого ризику. Вона часто ризикує своїм станом, благополуччям, майбутнім. Так звані «ризикові люди» які змогли конструктивно і з користю для суспільства реалізувати свою активність. Їх можливості якнайповніше розкриваються в дрібному бізнесі, де вони можуть контролювати ситуацію, гнучко пристосовуватися до ринку мобільно міняти вид діяльності після того, як їх ідеї запозичили представники великого бізнесу [81].

Істинний бізнесмен не терпить рутинної праці, його завжди привертає новизна. Він надзвичайно мобільний, гнучкий, легко перебудовується. Він прагне розвитку і руху вперед.

В період ринкових відносин для людей не рідко на перший план виступають величезні прибутки. Інші вважають величезним успіхом, якщо їм вдалося врятувати свою фірму від банкрутства. Багато хто вважає, що працюють успішно, надійно вкладаючи зароблений прибуток на стороні. Інші ж вкладають зароблені гроші знову в своє підприємство і бачать свій успіх в його зростанні і процвітанні. Тоді як одні прагнуть скоротити якомога більше робочих місць, інші вважають свою роботу успішною якщо їм вдається зберегти або створити нові робочі місця. Успіх, таким чином, залежить від психології конкретної людини, від його системи цінностей, від ступеня його радощів і страхів. При цьому система цінностей кожної людини може з часом зазнавати зміни.

Багато десятиріч цінувалися, наприклад, такі якості, як старанність, працьовитість, пунктуальність, точність і т.д.

У цих традиційних чеснот тепер з'явилися конкуренти: сьогодні доводиться чути про так звані «постматеріальні цінності», такі, наприклад, як незалежність або вміння насолоджуватися життям. Оцінка успіху залежить також і від прихильності до традиційних етичних цінностей.

Від сотих часток секунди часто залежить доля величезних рекламних замовлень, спонсорських вкладень і т.д. В той же час тут з найбільшою наочністю виявляється закономірність успіху. Успіх дістається потім і кров'ю. Прагнучи успіху, треба завжди пам'ятати про цю прописну істину.

Є і такі люди, які вважають успіхом скромне, тихе існування без зайвих турбот і тривоги. Якщо останнє не є метою, то слід подумати, заради якого успіху ви стали б трудитися не покладаючи рук. Ступінь успіху завжди залежить від інтенсивності зусиль або від розміру вкладених засобів у будь-яку справу. Успіх у будь-якому вигляді діяльності завжди залежатиме від особистих здібностей, від ступеня мотивації людини.

На підтвердження вищевикладеного можна зазначити, що за даними соціологічних даних аналіз ринку праці показує, що на сьогоднішній день вимоги, які найбільш поширені до кандидата на роботу: наявність освіти – 90% від загальної кількості; знання професійної електронно-обчислювальної машини на рівні не нижче упевненого користувача – 95%; знання, як мінімум однієї іноземної мови – 50 відсотків [92, с. 83].

Перехід до ринкової системи господарювання – це перехід до економіки підприємницького типу. Створення умов для розвитку підприємництва є найважливішою складовою трансформаційних змін перехідної економіки.

Перші спроби систематичного теоретичного осмислення підприємництва почалися із ХУІІ сторіччя і пов'язані з іменами Р.Кантільона, Ф.Келе, А.Сміта, Ж-Б.Сел.

Термін «підприємство» ввів в обіг і дав його систематизований аналіз Кантільон. Він трактував підприємство, як економічну функцію особливого роду та підкреслював елемент ризику, який завжди характерний для неї.

Імпульсом для сучасних досліджень підприємництва були ідеї Й.Шумпетера та Фрідріха фон Хайєка, їх послідовників [3, с. 13].

Підприємство визначається як самостійна, ініціативна системна на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [39, с. 15]. Саме активізація підприємства сприяла виробленню нових людських якостей.

Поняття «підприємство» як в економічній, так і соціально-психологічній літературі трактується по-різному, але стрижнем всіх визначень виступає ефективна мотивована активність людини.

Підприємство – ініціативна самостійна діяльність громадян, направлена на отримання прибутку або особистого доходу, здійснювана від свого імені, під свою майнову відповідальність або від імені і під юридичну

відповідальність юридичної особи. Підприємець може здійснювати будь-які види господарської діяльності, не заборонені законом включаючи комерційне посередництво, торгово-закупівельну, консультаційну та іншу діяльність, а також операції з цінними паперами.

Підприємництво – це форма діяльності у сфері виробництва товарів і послуг з метою отримання можливо більшому прибутку.

Підприємництво – це мистецтво ведення ділової активності, уміння організувати власний бізнес і достатньо успішно здійснювати функції, пов'язані з веденням власної справи, також це інтелектуальна діяльність, пов'язана з усуненням незадоволеності, що обумовлює активну діяльність. Підприємництво означає здійснення нових комбінацій у виробництві, рух на нові ринки, створення нових продуктів, обгрунтований ризик. Досвід реформ в нашій країні приводить до розуміння того, що підприємництво – основний чинник динамізму ринкового господарства. Підприємницька активність в ринковій економіці виявляється переважно в зростанні числа самостійних приватних підприємців, і поки, на жаль, вона дуже обмежена у сфері виробничої діяльності, де тільки і може повною мірою реалізуватися новаторська функція підприємницького потенціалу. Серед найважливіших функцій підприємництва виділяються наступні:

- забезпечення зайнятості населення; підприємство надає робочі місця працездатній частині населення;

- забезпечення відтворювання і задоволення потреб населення; потреби населення постійно зростають, і їх задоволення лежить в основі діяльності підприємства, яке проводить для цього необхідну кількість товарів і послуг;

- розвиток соціально-економічної сфери суспільства; сюди можна віднести підвищення рівня життя і добробуту населення, соціально-економічну допомогу населенню та ін.;

- поповнення бюджету; підприємство поповнює бюджет за рахунок податкових відрахувань;

- реалізація підприємницьких здібностей людей.

Підвищення ефективності підприємства неодмінно потребує підготовки тих, хто його має здійснювати, – підприємців.

Підприємцями ми називаємо господарських суб'єктів, функцією яких є здійснення нових комбінації, і які виступають як його активний елемент. Особові якості підприємця – здатність реагувати на зміни економічної і суспільної ситуації, самостійність у виборі і ухваленні рішень, наявність управлінських здібностей. На думку І.Кирцнера, головна роль підприємця полягає в тому, щоб досягти такого регулювання системи, здійснити таке її налаштування, яке забезпечувало б рух ринків до стану рівноваги, тобто підприємець є «врівноважуючою силою».

Підприємець (entrepreneur) – це людина, що виконує на виробництві особливі функції:

- підприємець об'єднує землю, капітал і працю в єдиний процес виробництва економічних благ (товарів і послуг);
- підприємець ухвалює ключові (головні) рішення в процесі виробництва, «прокладаючи курс» фірми;
- підприємець – новатор. Він прагнути проводити нові товари і послуги, використовувати нові технології виробництва [155].

Поняття підприємництва з часом розширилося, додалися функції і вже такі характеристики, як особистий ризик, реакція на фінансові можливості і бажання довго і наполегливо працювати, не зважаючи на відпочинок, тобто, те, що традиційно вважається рисами доброго підприємця, зовсім не обов'язково свідчить про можливість тієї ж самої людини ефективно управляти організацією у міру того, як вона стає більшою. Для того, щоб досягти ефективності в підприємницькій діяльності, будь-який підприємець повинен володіти сукупністю індивідуальних і психологічних характеристик.

Перш за все підприємець повинен досконало знати ту справу, якою займається, бути фахівцем в ній. У нього повинні бути одночасно якості і адміністратора, і лідера. Підприємець повинен бути комунікабельним і

володіти уявою стратега. Його інтелектуальні горизонти повинні бути широкими, а моральні стандарти високими. У підприємця повинне бути відчуття перспективи, знання того, що потрібне його компанії зараз і в майбутньому. Він повинен уміти слухати людей; в основі ж всіх достоїнств доброго підприємця лежить чесність. Без чесності не може бути довіри, і слід пам'ятати, що лідерство базується на довірі.

За даними соціологічних досліджень з ряду особистісних якостей підприємців (чесність у справах, зарозумілість, чванство, підлість, ініціативність, працелюбство, пристосовництво, прагнення до влади, здатність до ризику) єдина соціально-бажана якість, вираженість якої група підприємців визнає як високу, це – «здатність до ризику».

Конкурентність, як особистісна якість є «вторинною» і може розвиватись тільки на певному цілісно-орієнтованому ґрунті. «Конкурентні» резиденти більше, ніж «слабкі» орієнтовані на самостійність, здобування високих доходів, стабільність суспільного середовища, можливість впливати на людей. «Слабким» у підприємницькій діяльності більше до вподоби можливість робити своє діло (88,7%) належних до цієї групи, у групі «сильних» – 44%, проявити здібності, приносити користь суспільству [3, с. 41-42].

Особливо слід зупинитися на діловій етиці. Вважається, що початок етичних принципів західного підприємництва лежить в протестантизмі, його центральному положенні: «Завгодно Богу те, що я роблю на землі» (Лютер). Це перш за все чесність і виняткова порядність в ділових зв'язках, добросовісне відношення до своєї праці, самопожертвування розвинуте почуття обов'язку перед людьми, прагнення до високої якості в роботі. Крім всього іншого, бізнесмен – це людина, з одного боку, володіючий різними знаннями в області економіки, психології, інноватики, політики, юриспруденції. З другого боку, він уміє організувати ефективну взаємодію фахівців з різних професійних сфер і продуктивно контактувати як з ученими, розробляючими нові ідеї, так і з власниками капіталу представниками

виробництва і фахівцями по маркетингу. Воістину, бізнесмен – це універсал в діловому світі. Західні фахівці справедливо вважають, що бізнесмени і підприємці – це «цвіт нації», її «золотий запас», діловий потенціал країни вираз в людському «матеріалі» або в людських ресурсах її прагнення до духовного і економічного процвітання [81].

Далеко не всяка людина, що володіє добрими діловими якостями, може стати процвітаючим підприємцем. Істинний підприємець відрізняється від урядовця по багатьох ознаках – і перш за все по особистих якостях. Найважливіша якість бізнесмена – готовність ризикувати і брати на себе відповідальність, з урахуванням того, що ризик не нерозсудливе молодецтво, а здатність передбачати і прораховувати всі можливі варіанти. Підприємець повинен володіти високими духовними і фізичними якостями. Він зобов'язаний працювати більше, ніж його співробітники. Треба хотіти і уміти переносити підвищені фізичні навантаження, працювати по 12-16 годин на добу і вважати це абсолютно нормальним. Працювати, коли інші сплять, подорожують, обідають, розважаються.

Ще одна неодмінна якість – здатність шукати в бізнесі не стільки збагачення, скільки бажання служити своїй справі, прагнення до самодосконалості, тобто шукати те, що вище за гроші.

І головне – підприємець зобов'язаний бути оптимістом і завжди вірити в кінцевий результат бізнесу.

Також підприємцю потрібна упевненість в собі і своїх здібностях. Невпевнена в собі людина, не віряча в свої сили, не здатна довести справу до кінця в будь-якій сфері, не тільки в підприємстві. Правда, необхідно остерігатися того, щоб ця якість не перейшла в самовпевненість, не з'явилася основою переоцінки себе.

Що для підприємця згубно. Побоювання будуть зведені до мінімуму, якщо підприємець реалістично дивиться на себе і навколишню дійсність. Реалістичність вимагає зваженої експертної оцінки своїх ідей. З одного боку, не потрібно поспішати з реалізацією якої-небудь виниклої ідеї. З іншого – не

можна зволікати з її втіленням в практику. Вихід з такої суперечливої ситуації один: будь-яка ідея повинна дозріти. Сиру, непродуману до кінця у всіх деталях ідею не можна запроваджувати в життя. Спочатку, звичайно, шукється загальна схема реалізації ідеї. Виділяються ті моменти, які поки незрозумілі і подальша робота зв'язується звичайно з обробкою таких деталей. Ця робота вельми важлива і необхідна, бо в ній основа майбутнього успіху (у тому числі і фінансового) [21, с. 186-204].

Підприємець рідко здійснює реалізацію своєї ідеї поодиноці. Виграє, звичайно ж, той, хто в змозі створити «потрібну команду», здатну ефективно впливати на процес реалізації підприємницької ідеї. В зв'язку з цим перед підприємцем виникають непрості задачі – якого профілю потрібні фахівці, якими особистими якостями вони повинні володіти, чи зможуть вони вписатися в той психологічний клімат, який підприємець конструює. Бізнесом займається людина, і ефект від будь-якої діяльності залежить саме від людини, і перш за все від рівня культури праці. Японці, наприклад, стверджують, що в основі їх «економічного чуда» лежить не тільки наука, науково-технічні і технологічні досягнення, а перш за все зміна культури праці, для чого японському суспільству було потрібно 30 років.

Під культурою праці ми розуміємо певний рівень загальної організації виробництва, відмова від традиційних, застарілих і сприйнятливості до нових, більш ефективних методів праці і прийомів спілкування з колегами і підлеглими, пошук нових ідей, технологій і т.п. Про культуру праці можна, мабуть, судити лише в тому випадку, якщо процесу праці властива гуманістична спрямованість. Особисті характеристики підприємця формують основу його ділових якостей. Відповідно до сучасних вимог, ділові якості включають здатність створювати поліпшені організаційні структури шляхом формування нових виробничих підрозділів або шляхом купівлі-продажу компаній (при цьому використовується аналіз структурних чинників розвитку, виділення на цій основі тієї економіко-господарської «ніші», яка поки що залишається незайнятою) [130, с. 187-188].

Отже, якщо ми говоримо про підприємництво на рівні професійної діяльності, то необхідно обмовитися, що здійснювати таку діяльність можна лише за наявності якихось певних якостей, від яких і залежить підприємницький успіх. Які особисті якості допомагають досягненню підприємницького успіху? Різні автори виділяють різні риси вдачі:

- одержимість ідеєю;
- упевненість в собі;
- здатність підібрати потрібну команду;
- комунікабельність.

Торкнемося, проте, іншої сторони цієї проблеми. Справжній успіх, мабуть, не супроводитиме людині:

- який не здатний на романтичні устремління;
- не вірить в себе;
- з підозрою відноситися до всіх людей і не здатний на щире дружбу і пошану;
- не терпить чужої думки;
- не утрудняє себе аналітичною діяльністю.

Не слід, очевидно, займатися підприємницькою діяльністю людині:

- який ледачий (і душею, і тілом);
- не самолюбний;
- не поважає себе;
- не любить інших людей, не уміє і не хоче спілкуватися з ними;
- не любить вчитися і постійно поповнювати свої знання;
- не готовий на самопожертвування (багато і напружено працювати, але не дуже багато заробляти, особливо на перших порах, і т.д.);
- не має особливого бажання до творчості і конструювання ідеї і проектів.

Таким чином, підприємництвом не слід займатися людині, не здатній спиратися на свої власні сили, але тяжіючому до утриманства.

Перехід нашої країни до ринкової економіки висуває актуальну проблему сучасності – формування готовності молоді та студентів до адаптації в умовах соціально-економічного життя, що змінюється. Ця проблема може бути вирішена тільки за умови розвитку у молоді підприємницьких здібностей, які забезпечуватимуть досягнення реальних успіхів в будь-якій області вибраної ними професійної діяльності.

Особливості сучасного адаптаційного процесу в Україні обумовлені не тільки глибокою трансформацією всього пристрою суспільства, радикальної зміни форм власності, становлення і розвитку ринкових відносин, що визначають якісні зміни в соціально-економічній поведінці людей, але і у високому ступені нестабільністю самого середовища, темпи зміни якої далеко не завжди враховують адаптивні можливості населення.

Однак, як свідчить аналіз, підготовка студентів та молоді в цьому плані не завжди науково обгрунтована. Актуальними залишаються питання щодо розробки і реалізації цілісної особистісно зорієнтованої освітянської програми, яка б охоплювала всі сфери, життя освітніх закладів і враховувала їх фінансовий, матеріальний, кадровий, методичний та інший потенціал.

У працях зарубіжних дослідників (А.Агеєва, М.Альберта, А.Бусигіна, М.Вудкока, П.Друкера, М.Лапусти, В.Радаєва, К.Рендола, М.Пітерса, Ю.Старостіна, Л.Скамая, Ф.Хайєка, Р.Хизрича, Б.Швальбе, Й.Шумпетета та ін.) розкриваються філософські, політичні, соціальні функції підприємництва, особистісні якості підприємця.

В останнє десятиріччя з проблемами формування в учнів готовності до підприємницької діяльності в Україні захищені кандидатські дисертації (В.Дрижак, О.Камишанченко, Р.Лучечко, С.Мельников, Р.Пустовіт, К.Старченко, О.Тополь та ін.) [5, с. 3].

Молодь – особлива група населення. Її відрізняє від старших поколінь здібність до більш швидкої і менш хворобливої адаптації до змінних зовнішніх умов діяльності, у тому числі, до умов праці; більш висока якість і більш сучасний рівень знань, динамічність, гнучкість, здібність до

сприйняття і продукування нового. Саме здатність швидко пристосуватися до обставин середовища, що змінюються, дає їй можливість не тільки краще за інші категорії населення освоювати досвід попередніх поколінь, але і саму активно модернізувати суспільство. При цьому вона обновляє і збагатив його, тим самим об'єктивно виступаючи одним з чинників суспільного прогресу. Молодь в процесі суспільного відтворювання є свого роду амортизацією вирішення протиріч при подоланні конфлікту між застаріваючими минулими і формуються новими відносинами в праці. Управління процесом і сам процес адаптації підлітків, хлопців і дівчат до навколишньої дійсності в значній, якщо не у визначальній мірі, належить системі освіти. В ринкових відносинах професійні навчальні заклади повинні не просто підготувати своїх випускників до дорослого життя, але дати їм певний об'єм знань і умінь, які підвищили б їх конкурентоспроможність на ринку праці, сприяли їх зайнятості в народному господарстві, сприяли розвитку підприємницьких рис вдачі [126, с. 16-26].

Розвиток професійно-технічної системи в умовах ринкової економіки потребує: законодавчого забезпечення, реальної державної підтримки, об'єднання зусиль органів законодавчої і виконавчої влади, управління на всіх рівнях, виробничих галузей та сфери послуг, підприємств різних типів та форм власності, професійно-технічних навчальних закладів, а також наукових установ та громадських організацій [71, с. 99].

В цьому відношенні найбільш важливі функції сфер освіти і науки, продукція яких має довготривалий характер і утворює нематеріальні народногосподарські фундації. Ці галузі духовного виробництва є в сучасних умовах одночасно і найважливішими джерелами народногосподарської ефективності, і місцем концентрації самих кваліфікованих кадрів, зайнятих творчою працею. Тому вивчення економічної специфіки технологічних процесів і продукції, особливостей інвестиційного процесу дії економічного механізму в духовному виробництві у зв'язку з науково-технічним прогресом

в рівній мірі відноситься до аналізу і людського чинника, і суспільної ефективності.

Це значить, що поняттям «розвиток науки» охоплюються не тільки природно-технічні дисципліни, але і вся сукупність соціально-гуманітарних досліджень і розробок – в області педагогіки, психології, економіки, соціології, менеджменту має рацію і т. д., а також і практичні додатки цих наук. Що стосується технічної частини наукового фронту, то вона, по-перше, відноситься не тільки до матеріальної бази виробничих галузей, але і до оснащення невиробничих перш за все духовного виробництва; по-друге, включає крім природно-технічних також і будь-які інші удосконалення засобів, умов і методів у всіх сферах відтворювальної діяльності.

Оцінка економічної ролі «людського капіталу» прямо пов'язана з циклічним характером розвитку економіки і суспільних інститутів. Ця межа як би управляє процесом визначення ступеня пріоритетності розвитку форм освіти. Через це неминучі ривки і уповільнення в розвитку освіти і підготовки кадрів, розтрата суспільних ресурсів як унаслідок недостатнього розвитку цієї сфери так і через невиправдане кількісне її розширення на застарілій базі без урахування нових вимог до змісту і структури підготовки кадрів. Крім того, цикли розвитку освіти і економічні цикли будучи абсолютно різні за своїм змістом, природно, не співпадають і в тимчасовому плані, що служить постійним додатковим джерелом так званих криз освіти. Тому побудовані на принципах прагматизму економічні теорії в цілому, природно, містять в своїй мозаїчній структурі полярно протилежні економічні рецепти.

Основна стратегія розвитку освіти може бути реалізована з урахуванням ринкових відносин в системі вищої освіти по формулі: професіоналізм + креативний тип мислення. При цьому другою головною задачею є виконання, окрім навчання, функцій виховання, коли формуються сила волі, характер, стратегія поведінки, направлена не на реалізацію особистих амбіцій, а на розвиток загальних державних інтересів. В умовах розвитку ринкових відносин і інформатизації суспільства з'являються

процеси, направлені на практичне застосування одержуваних знань і умінь, здатних задовольняти потреби людини. Соціально-економічні умови диктують необхідність внесення в життя нових вимог – розвиток якостей та здібностей ділової людини.

Здібності – це такі психологічні особливості людини, від яких залежить успішність придбання знань, умінь, навиків, але які самі до наявності цих знань, навиків і умінь не зводяться. Виявляючись в оволодінні знаннями, уміннями і навиками, здібності в той же час до знанням і умінням не зводяться. Здібності і знання, здібності і уміння, здібності і навика не тотожні один одному.

Здібність – це можливість, а необхідний рівень майстерності в тій або іншій справі – це дійсність. Здібності виявляються не в знаннях, уміннях і навиках, як таких, а в динаміці їх придбання, тобто в тому, наскільки за інших рівних умов швидко, глибоко і міцно здійснюється процес оволодіння знаннями і уміннями, істотно важливими для даної діяльності. Саме тут виявляються ті відмінності, які дають нам право говорити про здібності.

Отже, здібності – це індивідуально-психологічні особливості особи, що є умовами успішного здійснення даної діяльності і відмінності, що знаходять, в динаміці оволодіння необхідними для неї знаннями, уміннями і навиками. Певна сукупність якостей особи відповідає вимогам діяльності, якою опановує людина протягом часу, педагогічно обгрунтовано відведеного на її освоєння, це дає підставу стверджувати про наявність у нього здатностей до даної діяльності. І якщо інша людина за інших рівних умов не справляється з вимогами, які пред'являє йому діяльність, то це дає підставу припускати у нього відсутність відповідних психологічних якостей, іншими словами, відсутність здібностей. Останнє не означає, зрозуміло, що людина взагалі не може оволодіти необхідними уміннями і знаннями, а лише те, що процес засвоєння затягнеться, зажадає значні зусилля і час педагогів, надзвичайної напруги сил при порівняно скромних результатах. Це не виключає також і того, що здібності можуть з часом розвинутиися.

Будучи індивідуально-психологічними особливостями, здібності не можуть протиставити іншим якостям і властивостям особи – якостям розуму, особливостям пам'яті, рисам вдачі, емоційним властивостям і т.д., але повинні бути поставлені з ними в один ряд. Якщо будь-яка з цих якостей як сукупність їх відповідає вимогам діяльності або формується під впливом цих вимог, то це дає всі підстави розглядати дану індивідуально-психологічну особливість особи як здатність.

Розрізняють загальні і спеціальні здібності. Загальні здібності необхідні для широкого круга знань. До загальних здібностей відносяться такі індивідуально-психологічні якості людини, які забезпечують відносну легкість в оволодінні знаннями, уміннями, навиками і продуктивність в різних видах діяльності. Ці якості важливі у всіх видах діяльності, і дуже важливі для успішного здійснення підприємницької діяльності. Здібності людини не є природженими.

Дитина не народжується з готовими здібностями, а народжується із завдатками, природними передумовами розвитку здібностей. До них відносяться, перш за все, закони роботи особливим чином високоорганізованої матерії – мозку. Проте завдатки ніколи не зумовлюють розвиток конкретних здібностей: на підставі одних і тих же завдатків можуть виникнути різні здібності, залежно від середовища розвитку дитини, установок в сім'ї і т.д. Відсутність яких-небудь здібностей не є життєвим крахом: все в можливостях людини. Необхідні здібності можна (і потрібно) розвивати. Особливо це торкається здібностей, пов'язаних з можливостями підприємницької діяльності. Підприємницька діяльність як за змістом, так і по структурі своїй є системою різноманітних видів діяльності. Тому будь-яка людина, прагнучи зайнятися бізнесом, повинна розвивати в собі: розумові здібності, тобто якості розуму, якості пам'яті, спостережливість як результат синтетичної діяльності сенсорно-перцептивних процесів, властивості уваги як перемикається, зосередженість і розподільність і, безумовно, творчі здібності.

Поняття «підприємницькі здібності» – це нова категорія психологічної науки, що виникла як наслідок розвитку ринкової системи, тому досліджень, присвячених конкретно цій проблемі, практично немає. В руслі економічної психології і економічної науки є ряд визначень цього поняття.

Підприємницькі здібності – це найскладніша для сприйняття і, як наслідок, якнайменше аналізована частина ресурсів людини, це спеціальні здібності, визначальні можливості людини успішно займатися підприємницькою діяльністю. Підприємницькі здібності можна вважати особливим видом людського капіталу представленого діяльністю по координації і комбінуванню всіх основних чинників виробництва. У підприємця повинна поєднуватися велика кількість загальних і спеціальних здібностей. Він повинен бути енергійним, рішучим, кмітливим, ініціативним, господарським, гнучким, відрізнятися швидкістю розуму, володіти самостійністю мислення і багатьом іншим.

Підприємницька здатність – це особливий вид людських ресурсів, що полягає в здатності найбільш ефективно використовувати всі наявні в наявності чинники виробництва. Механізм реалізації підприємницької здатності здійснюється на основі діючої моделі ринкової економіки. В цьому полягає підприємницький потенціал. Унікальність його значення в тому, що завдяки йому приходить у взаємодію вся решта економічних ресурсів.

Спираючись на загальну теорію психології здібностей, висловлену на початку цієї частини, можна стверджувати, що підприємницькі здібності – це індивідуально-психологічні особливості особи, які виступають умовами успішного здійснення підприємницької діяльності і знаходять відмінності в динаміці оволодіння необхідними для підприємницької діяльності знаннями, уміннями і навиками.

Підприємницькі здібності можуть включати:

- ініціативу по з'єднанню різних ресурсів для виробництва будь-якого товару або послуги;
- ухвалення неординарних рішень по управлінню виробництвом;

- упровадження інновацій, шляхом вдосконалення виробництва або радикальних змін виробничих процесів для виробництва нової продукції;
- ухвалення відповідальності за всі економічні ризики, пов'язані із змінами виробництва.

Якщо людина володіє підприємницькими здібностями, це дозволяє йому знаходити і використовувати якнайкраще поєднання ресурсів в процесі виробництва, створювати і застосовувати новації, йти на певний ризик, необхідний для виконання поставленої мети. Основні якості успіху підприємця визначаються компетентністю, заповзятливістю, самоорганізованістю, особовими якостями, ефективністю керівництва бізнесом. Крім цього успіх підприємця визначається такими характеристиками особи, як мотивованість, спрямованість; динамічними психічними якостями – увага, пам'ять, мислення, мова. Творчі і підприємницькі здібності, необхідні для ділової творчості потенційного підприємця – це розуміння себе і інших людей, лідерські якості, уміння вирішувати конфлікти, управляти стресовими ситуаціями, діяти в умовах невизначеності, працювати в команді і проекті, винагороджувати і мотивувати зусилля працівників, створювати організаційні структури і такі групи якостей, як професійно-ділові, адміністративно-організаторські соціально-психологічні і моральні.

Американський економіст австрійського походження Йозеф Шумпетер в рамках своєї теорії творчого руйнування (створюючи нові ефективні виробництва, капіталізм руйнує колишні неефективні) головну роль відводить підприємцю. Упроваджуючи в господарське життя і реалізуючи на ринку на свій страх і ризик нові винаходи, ідеї, організаційні заходи, підприємець здійснює тим самим нововведення (інновації). Подібна інноваційна діяльність підприємців і є по Шумпетеру, двигуном економічного розвитку.

На його думку, підприємницькі здібності – це унікальна здатність просування інновацій за допомогою ризикового бізнесу.

В цілому можна зробити висновок, що в тій або іншій країні підприємницький ресурс потужний, якщо в ній немало досвідчених підприємців, розвинута ринкова інфраструктура, має глибокі корені підприємницька етика і культура а сам дух суспільства не просто доброзичливий до підприємництва, а пронизаний прагненням до нього значної частини населення.

Світовий досвід також показав, що підприємницькі здібності найбільш ефективно реалізуються в країнах, де сильний ступінь ліберізації господарської діяльності поєднується з високою ефективністю державних інститутів а також активною державною підтримкою дрібного і середнього підприємництва і політикою заохочення конкуренції на внутрішньому ринку.

Крім власне підприємців, тобто безпосередніх носіїв підприємницьких здібностей, до складу даного ресурсу слід включати всю підприємницьку інфраструктуру країни, а саме діючі інститути ринкової економіки, тобто банки, біржі, компанії страховок, консультативні фірми. Нарешті, до даного ресурсу, поза сумнівом. відносяться підприємницька етика і культура, а також підприємницький дух суспільства. В цілому підприємницький ресурс можна охарактеризувати як особливий механізм реалізації підприємницьких здібностей людей, заснований на діючій моделі ринкової економіки.

Ініціатива, ризик і уміння підприємців, що множать на ринковий механізм, дозволяють з максимальною ефективністю використовувати всі інші економічні ресурси, стимулювати економічне зростання. Як показує досвід багатьох країн з ринковою економікою, їх економічні досягнення у тому числі темпи економічного зростання, інвестиційна активність, технологічні нововведення, напрямку залежать від реалізації підприємницького потенціалу. Так, економічний курс, орієнтований на підтримку підприємництва зменшення державних витрат і державної регламентації, дозволив США і низці інших західних країн вельми ефективно подолати багато економічних труднощів 80-90-х рр [96].

Підприємницькі, або творчі, здібності людини виявляються в умінні відкрити свою справу (бізнес), організувати нові наукові, технічні комерційні або інші інноваційні проекти, а також в раціональному використанні праці, землі, капіталу і інших економічних ресурсів.

Саме через велику рідкість підприємницьких, творчих здібностей людей за їх використання суспільству доводиться платити значно вище порівнянню з іншими виробничими ресурсами. Проте в більшості випадків прояв підприємницьких здібностей людини цілком себе виправдовує отриманням того сукупного доходу, який вони проводять своєю творчою ініціативою, новаторським підходом, організаторською діяльністю, управлінськими діями і т.д. В той же час підприємництво, як підтверджує світовий досвід ринкових відносин завжди пов'язано з певним ризиком. По висновку К.Р.Макконелла, в капіталістичній або ринковій системі прибуток підприємцю не гарантований. Винагородою за ресурси, час, що затрачують, зусилля і здібності можуть виявитися доходи (прибуток) або непередбачені збитки (втрати) і врешті-решт – банкрутство. Підприємець ризикує не тільки своїм часом, працею і діловою репутацією, але і вкладеними засобами – своїми власними і всієї решти акціонерів.

З будь-якої точки зору людина є центром проблеми виробництва, як і проблеми споживання, а також витікаючої звідси проблеми планування науково-технічного і соціально-економічного розвитку підприємства [22].

Підприємницька здібність – набір якостей, умінь, здібностей людини, що дозволяють йому знаходити і використовувати краще поєднання ресурсів для виробництва, продажі товарів, ухвалювати розумні послідовні рішення створювати і застосовувати новини, йти на допустимий, виправданий ризик [153].

Підприємницька здібність (entrepreneurial ability) – особливий особливий вид економічних ресурсів, об'єднуючих всю решту ресурсів в процесі виробництва благ.

Підприємницькі здібності (підприємництво) можна визначити як економічний ресурс, до складу якого слід включати підприємців, підприємницьку інфраструктуру, а також підприємницьку етику і культуру.

Використовують також термін «підприємницький потенціал». В цілому підприємницький потенціал можна охарактеризувати як потенційні можливості по реалізації підприємницьких здібностей людей [153].

Як показує досвід багатьох країн з ринковою економікою, їх економічні досягнення, у тому числі темпи економічного зростання, інвестиції, нововведення, напряду залежать від реалізації підприємницького потенціалу. Можна стверджувати, що підприємницькі здібності як ресурс більш ефективно реалізуються в умовах максимально ліберальної економічної системи, необтяженою надмірною державною бюрократією, що має підприємницькі традиції і відповідне законодавче оформлення, що також встояли. При цьому очевидно, що заставою успішного використання підприємницьких здібностей є перш за все самі підприємці, їх кваліфікація і рівень освіти, здатність брати на себе відповідальність та ініціативу, уміння орієнтуватися у висококонкурентному середовищі, а також їх відчуття соціальної відповідальності [110].

Прагнучи успіху, слід також тверезо оцінювати реальність. В той же час, кожний може, доклавши певні зусилля, розширити межі своїх можливостей. Не завжди все виходить з першої спроби, але якщо не здаватися, не опускати руки, то зусилля винагородяться. При цьому можна дечому навчитися на досвіді інших. Але найголовніше – цей розвиток сильних сторін власної особи в процесі навчання в школі, поки поряд є сильні професійні опікуни – педагоги, психологи, батьки.

У кожного з нас є певні якості або риси вдачі, які ми отримали від своїх батьків, а ті, у свою чергу, отримали їх від своїх батьків. Спадковість є основою, фундаментом особи кожної людини. У формуванні властивостей характеру велику роль також відіграє те оточення, в якому людина виросла і тепер живе. Крім цього має значення вік, колір шкіри, підлога, класова

приналежність, релігійні вірування, умови життя, освіта, політична пристрасті, економічний статус. Виділяють чотири фундаментальні чинники людської поведінки: сприйняття, мотивацію, емоції і досвід, придбаний в процесі життя. Складаючи перехідну ланку між макро- і мікрорівнями соціальної реальності, нові форми економічної поведінки вмішують в себе історичні, національні, культурні, релігійні і психологічні особливості, характеризуючи основні способи життєдіяльності багатьох соціальних шарів і груп українського суспільства.

Необхідно розвивати в собі підприємницькі здібності, зробити власне життя творчої, багатой, яскравої. Необхідно навчитися цінувати і заохочувати власне прагнення до самоутвердження, визнати за собою право виражати відчуття без страху і розкаянь совісті, поважати особисту думку, оскільки права людини для всіх однакові.

До умов, які спеціально слід створювати для формування особистісної готовності учнів до підприємництва, слід віднести:

- високу мотивацію навчальної діяльності учнів. Чітка вираженість мотивів як моральних, так і матеріальних примушує підрастаючу особистість думати, будувати плани, діяти;
- зміст і форму організації навчання, відпочинку і праці, спрямовані на формування умінь партнерства і кооперації;
- сензитивність соціальної ситуації розвитку, яка б активізувала взаємозв'язок духовних і матеріальних почуттів у підрастаючої особистості;
- творчий характер спільної діяльності учнів;
- спрямованість учнів на співпрацю;
- заохочення та перспектива зростання в навчанні і праці.

Підготовка до оволодіння підприємництвом потребує організації ранньої соціалізації й ідентифікації особистості, тобто формування таких сторін діяльності і якостей особистості:

- самостійна постановка навчальної задачі і вибір способу її розв'язання;

- мотивація і мобілізація вольових зусиль у досягненні результатів діяльності;
- ініціативність у виборі і виконання певних соціальних, ролей, зокрема тих, які безпосередньо пов'язані з виявами схильностей до духовної культури;
- самоконтроль і самооцінка власної діяльності;
- схильність до ризику, знижена тривожність;
- інтелектуальна працездатність з виявами творчості і розумових здібностей [98, с. 169-170].

Особистісна готовність суб'єкта до підприємницької праці трактується як ієрархічна організація індивідуальних властивостей, якою забезпечується спеціальна психологічна готовність особистості до оволодіння професіями підприємницької сфери.

Підприємницька праця ґрунтується на синтезі духовної і матеріальної культури особистості, набутому досвіді і вміння самостійно оволодівати знаннями, уміннями і навичками.

У визначенні критеріїв особистісної готовності учнівської молоді до підприємництва виділилося два підходи. Перший дістав назву – аналітичний, другий – синтезуючий. Суть першого – аналітичного підходу – в тому, що особистісна готовність розглядається як процес і результат навчання і розвитку. При цьому ієрархічна організація індивідуальних властивостей виступає як цілісна, але відкрита, система. Нею можна керувати, моделювати, доповнювати даними стихійного розвитку. Згідно аналітичного підходу провідним критерієм у визначенні особистісної готовності виступають індивідуальні можливості інтелекту, характеру, емоційно-вольової сфери, особливості поведінки особистості, які виявляються і функціонують в конкретній соціальній ситуації розвитку.

За другим – синтезуючим підходом – особистісна готовність аналізується як результат навчання і розвитку. При цьому організація індивідуальних властивостей характеризується їх єдністю, наявністю між

ними причинно-наслідкових зв'язків, функцією провідної властивості, яка виступає системотвірним новоутворенням в особистісній готовності. Особистісна готовність згідно синтезуючого підходу в її визначенні виступає цілісною, але формально закритою системою, її критерії співвідносяться з психологічним віком.

Аналогічно першому – аналітичному підходу – синтезуючий підхід теж дозволяє керувати розвитком особистості, моделювати навчальні ситуації, але при цьому вимагає дотримання певних норм, актуальних рівнів розвитку індивідуальних властивостей, допускає стереотипність в оцінюванні успішності навчання та результатів розвитку.

Сказане вище дозволяє дати коротку характеристику критеріям особистісної готовності молоді до підприємницької діяльності. Це:

– особливості поведінки в близькому реальному середовищі. Вони виявляються в адаптованості до змін, в розвитку рефлексії, в трансформації почуття дорослого в почуття старшого в близькому середовищі. Соціалізуються стосунки з ровесниками, близькими людьми. Змістом спілкування є аспект життєвого та професійного самовизначення. Поглиблюється індивідуалізація виборі друзів, інтегруються якості особистості в пошуках ідеалів для міжособових стосунків;

– оволодіння провідною діяльністю. Нею є навчально – професійна самоосвіта. Показниками оволодіння провідною діяльністю є самостійна постановка мети, планування, конкретизація дій теоретичного мислення в уміння конспектувати, схематизувати, тезисно викладати зміст навчального матеріалу, моделювати ситуації, ставити проблему і співвідносити їх з реальною ситуацією власного життя та успішністю в навчанні;

– індивідуальне новоутворення особистості. Вони характеризуються економністю і узагальненістю мислення, здатністю до набуття і продуктивного використання досвіду навчання на практиці. Чітко визначена орієнтація на майбутнє. Поява прогностичної самооцінки, системно діючого плануючого самоконтролю, сформована звичка до розумової діяльності як

основи підприємницької праці. Наявність світоглядної позиції, відкриття своєї індивідуальності. Провідним виявом є прийняття рішення в процесі вибору.

Дані критерії і їх вияви в навчальній діяльності, в поведінці старшокласників дозволили нам намітити опори розвитку в них особистісної готовності до праці в сфері бізнесу та підприємництва.

Провідним у формуванні психологічної готовності молоді до підприємницької праці мають бути умови навчання, які викликають взаємодію духовних і матеріальних почуттів, активізують інтелектуальну працездатність, забезпечують розумову продуктивність.

Загальна психологічна готовність характеризується необхідним рівнем загального психічного розвитку, достатнім інтелектом, рівнем довільності психічних функцій, зрілістю мотиваційної і емоційно-вольової сфери, соціальної поведінки і умінь міжособового спілкування. Показниками загальної психологічної готовності до праці, крім названих вище, виступають знання, уміння, навички, які забезпечують успішне оволодіння трудовою діяльністю.

Основними напрямками формування особистісної готовності студентської молоді до підприємницької праці вважають такі:

1) підготовка студентської молоді до підприємництва повинна відбуватись в умовах інтегрованого змісту навчання й активних форм організації його засвоєння. Йдеться про інтегрований навчальний предмет – економічну психологію;

2) освіта зобов'язана готувати студентську молодь до праці не лише з усвідомленням її необхідності, а й з почуттям задоволення від її духовних і матеріальних результатів. Тож формування почуттів духовного і матеріального задоволення від результатів праці є першоосновою підготовки учнів до оволодіння новою для них підприємницькою працею.

Система підготовки студентської молоді до підприємництва спрямована на досягнення таких цілей:

1) допомога учням у розумінні змін, які відбуваються у політичному, економічному, соціально-психологічному житті суспільства;

2) формування економічного мислення, мотивів та поведінки партнерства і співробітництва;

3) розкриття учням соціальної цінності і ролі «Я» в самореалізації життєвих планів і потреб;

4) формування системи знань про підприємництво, бізнес, про особистість підприємця та бізнесмена, їх ставлення до себе, людей, природи, духовної і матеріальної культури суспільства, його національних досягнень і традицій;

5) сприяння усвідомленню практичної цінності підприємницької праці, розкриття зв'язку її засобів із засобами навчальної діяльності.

Завдання підготовки полягають у наступному:

1. Засвоєння теоретичних основ підприємництва і тих професій, які вимагають підприємницької праці, організація науково-дослідної роботи, безпосередньо пов'язаної з діловими партнерськими стосунками.

2. Створення необхідних передумов для одержання, застосування набутих знань у стосунках і спільній діяльності з ровесниками, з близькими і незнайомими людьми.

Завдання і цілі підготовки мають відповідні групи й етапи реалізації: інформаційно-навчальну, організаційно-управлінську, дійову.

Перша група і етап об'єднує завдання, безпосередньо пов'язані з впливом на свідомість, почуття, мислення. Їх реалізація сприяє засвоєнню теоретичних основ підприємництва, навчання економіки, партнерства, ділового спілкування і способів самопізнання, вимагає оволодіння способами та прийомами самоорганізації навчання, довідкової спеціальної літератури.

До групи організаційно-управлінських завдань входять такі: підготовка до оволодіння підприємницькою працею, узгодження програм і спецкурсів навчання підприємству з навчальними програмами школи, організація практикумів та тренінгів. Крім цього, названа група містить завдання щодо

кадрового і дидактично-методичного забезпечення навчального процесу, використання ТЗН, довідникової та наукової літератури, матеріального стимулювання партнерської поведінки молоді. Робота особистості у процесі навчання підприємництву полягає в оволодінні методами самореалізації в підготовці до професійної діяльності.

Дійова група завдань – це організація практичної діяльності учнів: підготовка і проведення засідань ділових клубів, тренінги, розробка імітаційних ділових ігор, управлінські ігри тощо.

Критерії розвитку особистісної готовності розкриваються за такими основними трьома позиціями: особливості поведінки в близькій соціально-економічній ситуації розвитку; оволодіння провідною діяльністю; новоутворення особистості.

Висвітливо перший критерій у відповідності до віку.

Ринок може бути в силу будь-яких історичних причин ліквідованим, але якщо зберігаються культурні основи, зберігається величезною мірою і життєвий рівень [101, с. 7].

Саме головне не допустити, щоб всі підприємницькі здібності не були направлені тільки для наживи, не знаючи іншого блаженства, крім швидкого збагачення, не знає інших страждань, крім грошових втрат [79, с. 496].

Формування якостей підприємництва неможливе поза наявним культурним досвідом людства. Вже перші кроки пов'язані із освоєнням культурного досвіду. Це не тільки набуття навичок діловитості чи вміння орієнтуватися в так званому діловому світі. Освоєння культурного досвіду в підприємстві відбувається шляхом формування первинних ціннісних орієнтацій, ціннісно пов'язана з культурою суспільства. Індивідуально цей процес починається в дитинстві і продовжується в зрілому віці. Тобто, молодь повинна пройти той шлях морального становлення, що й людство.

Таким чином, формування морально-етичних засад починається в ранньому дитинстві, коли індивід починає з необхідністю стиснутий до меж індивідуального буття шлях освоєння духовно-моральної культури людства.

Успішному формуванню морально-етичних засад підприємництва сприяє існуючий соціальний механізм впливу на індивіда (система виховання і навчання).

Особливо велике значення надається сім'ї у вихованні морально-ціннісної сфери майбутнього підприємця. Батьки уособлюють ті якості, які розвиваються потім у дитини.

Важливу роль у формуванні особистості у ранньому віці має не тільки з дорослими, але й однолітками. Провідним видом виступає рольова гра. В школі у учнів повинна виховуватись інтелектуальна і моральна готовність до майбутньої професійної діяльності. Тому моральне виховання підлітка як майбутнього підприємця повинно мати за мету розвиток особистості, зміну її психології як цілісної системи, її глибинних основ, формування специфічних мотивів і здібностей [34].

У молодшого школяра особливості поведінки в близькій соціальній ситуації розвитку виявляються в змісті та розвитку їх потреб у суспільно значущій діяльності. Помітним є рівень пізнавальної потреби при низькому рівні інтелектуальних можливостей. Виникають нові обов'язки, права. По відношенню до вчителя діє мораль поваги. Відносини з ровесниками, в сім'ї будуються через успіхи у навчанні. У стосунках з ровесниками з'являється офіційність, намагання оволодівати різними соціальними ролями. Діє мораль рівноправності. Є потреба мати зразкову поведінку. Формується особистісна критична самооцінка.

Оволодіння провідною діяльністю опосередковує відношення учнів з соціальним середовищем, спілкування з оточуючими людьми, буде соціальну ситуацію розвитку. У кожному психологічному віці учні займаються різними видами діяльності, але серед них важливо відокремлювати провідну діяльність по відношенню до психічного розвитку, до формування новоутворень. Наприклад, для дошкільного віку це буде сюжетно-рольова гра, для молодшого шкільного – навчальна діяльність, як організація самостійного пізнання.

Новоутворення особистості. Вони з'являються наприкінці психологічного віку, є показниками успішного розв'язування учнями протиріч в соціальній ситуації розвитку і в оволодінні провідним видом діяльності. Новоутворення призводять до перебудови свідомості дитини, змінюється система відношень її до людей, до оточуючого світу. Стара ситуація розвитку розпадається, складається нова, створюються умови для переходу школярів до нової провідної діяльності, в нову ситуацію розвитку.

Таким чином, основними показниками розвитку особистісної готовності до професійно-підприємницької діяльності виділені такі:

- економіка мислення та поведінки (знання конкретного соціально-економічного середовища та співвіднесення їх з вимогами професійної діяльності, з власними інтелектуальними можливостями);
- рівень мотивації досягнень та успішності в навчанні;
- здатність до прийняття рішень в ситуаціях вибору;
- володіння способами самопізнання та саморозвитку;
- уміння вчитися в умовах сумісної діяльності.

Критерії розвитку в учнів особистісної готовності до професійно-підприємницької діяльності розкривається за такими основними трьома позиціями: особливості поведінки школярів в близькій соціально-економічній ситуації розвитку; оволодіння провідною діяльністю; новоутворення особистості в кінці психологічного віку [82, с. 5].

Під підготовкою молоді до підприємницької діяльності нами розуміється процес створення таких умов (на заняттях та у позаурочний час) для формування в учнів системи загальноосвітніх і спеціальних знань, духовних, національних, громадянських, розумових, вольових, фізичних та специфічних для сфери бізнесу якостей, які дозволяють підприємцю ефективно виконувати свої функції.

Під готовністю студентської молоді до здійснення функцій підприємця слід вважати складну інтегративну особистісну якість, складовими частинами якої є психологічна і практична готовності.

Процес підготовки студентської молоді до підприємницької діяльності базувався на моделі, що включає:

1. Духовні цінності, значущі для українського підприємця: віра в панування у підприємстві ідеалів добра (прийняття пропозицій колег і ділових партнерів без сумнівів і застережень), в свої сили і можливості; надія на кращі часи в соціально-економічному розвитку України, на партнерів по бізнесу, на одержання позитивних результатів у реалізації розробленого бізнес-проекту, на себе; любов до людей; благородство; чесність; здатність до меценатства; здатність до милосердя і прощення; здатність бачити красиве і прекрасне в людях, явищах природи і суспільного життя; доброта.

2. Національні і громадянські цінності, найважливіші для здійснення підприємцем своїх функцій: патріотизм; готовність до захисту Батьківщини; пошана до Конституції України, до державних та національних символів (Державного Гімну, Державного Прапора тощо); почуття національної гідності; прагнення оволодіти рідною мовою і вести ділове спілкування тільки нею, національною культурою в цілому; історична пам'ять; пошана до Закону; усвідомлення прав як громадянина – на життя, безпеку, приватну власність, рівність можливостей, свободу слова тощо; прагнення до забезпечення культури політичних та соціальних стосунків.

3. Уміння випускника ліцею як дослідника сфери підприємництва: аналізувати та узагальнювати різноманітні точки зору на проблему, яка досліджується; обґрунтовувати власну точку зору на певну проблему; оптимально використовувати методи наукових досліджень; результати, зокрема за допомогою методів математичної статистики. Складові готовності до створення власної справи: психологічна (наявність підприємницького світогляду, мотивів до роботи як і сформованість теоретичного інтересу до підприємницької та ціннісних орієнтацій, пов'язаних із нею); практична готовність: а) загальноосвітні знання та знання в галузях: організації підприємницької економіки, права, теорії управління, ділової іноземної мови, ної техніки тощо; б) сформованість основних, зорієнтованих на

підприємництво умінь і якостей (підприємливість; здатність реалізовувати професійне становлення і розвиток; здатність до самореалізації особистості в цілому; генерування нових підприємницьких ідей; виконання бізнес-планів, стимулювати їх виконання; контролювання ходу реалізації проектів; користування технікою, інформаційними мережами; виконання деяких функцій бухгалтера, економіста, юрисконсульта, важливі для здійснення спілкування: здатність до пошуку людей, з якими необхідно мати діловий контакт; товариськість; комунікабельність; уміння мати власну точку зору; уміння слухати й переконувати людей; здатність діалогу (при необхідності – дискусії); уміння вивчати людей; уміння спілкуватися іноземною мовою; здатність до психологічного впливу та уміння виходити з конфліктної ситуації тощо, найсуттєвіші риси характеру випускника як творчої, вольової та всебічно розвиненої особистості: допитливість у пошуках нових ідей і знань; творча одержимість та ініціативність; створення якісно нових засобів і прийомів, значущих для підприємницьких задач; здатність до нестандартних, оригінальних рішень; постановка й досягнення підприємницьких цілей; винахідливість у вирішенні різноманітних підприємницьких проблем; цілеспрямованість; сміливість; рішучість; здатність доводити справу до кінця; до лідерства та успіху в бізнесі; здатність до аналітичного та іншого мислення; гнучкість мислення; здатність до креативної практичності тощо.

Складові фізичного розвитку: прагнення до здорового способу шкідливих звичок; уміння проводити самооздоровлення; достатній по віку рівень фізичної підготовки і прагнення до його нарощування; чи пропаганди здорового способу життя.

Формування у молоді якостей підприємця є дуже складним і суперечливим процесом. Зовнішній вплив на юнацтво з боку суспільства обмежений, оскільки в цьому віці у людини формуються власні погляди і моральні основи, відбувається пошук свого самовизначення.

Саме дорослі повинні переконати молодь, яка вирішила присвятити себе бізнесу в необхідності чесного підприємництва. А це можливо лише в

тому випадку, якщо існує відповідний рівень моральності самого суспільства [3].

Таким чином, на основі вищевикладеного можна сформулювати ряд висновків, а саме: основною рушійною силою розвитку ринкової економіки є підприємницька діяльність, котра особливо активізується в умовах наявності конкурентного середовища.

Підприємництво потребує нової мотивації, соціальної активності працівників, нової трудової поведінки і нової моралі. Його суб'єкт-людина твердого внутрішнього самостійного кореня готова до рішучих дій, здатна приймати самостійне рішення нести за нього персональну відповідальність [3].

Істинний підприємець – той, хто зуміє запровадити свою ідею в життя. Тому однією з найважливіших для нього якостей є перехід від думки до практичних дій. Підприємець повинен створити свою тактику, тисячу раз все обдумати, перш ніж почати діяти. Не кожний може вистояти і довести свою справу до кінця. Іноді на здійснення задуму йдуть довгі роки, треба подолати тисячі перешкод, щоб добитися свого. Тому не кожна людина може стати підприємцем. Підприємництво – талант, в якій- то ступені стан душі. Для реалізації себе як підприємця в економічному житті суспільства необхідні певні якості, психологічні властивості особи, властиві від народження, успадковані або виховані в дитячі роки.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

За оцінками провідних спеціалістів світу, XXI століття пройде під знаком створення глобального інформаційного суспільства. Зросте вплив таких головних чинників соціально-економічних змін у сучасному світі як: інформатизація суспільства, глобалізація, формування науково-технічної цивілізації, що базується на інформації. Застосування і розвиток глобальної інформаційної інфраструктури торуватиме шлях до якісно нового суспільства знань, в економіці якого освіті належить ключова роль у забезпеченні зайнятості, розширенні кар'єрних можливостей випускників, у навчанні впродовж всього життя людини, сприянні позитивним структурним змінам у соціально-економічному середовищі. Згідно з концептуальними положеннями метатеорії глобального інформаційного суспільства, національні системи освіти потребують якісних змін.

Формування ринку освіти підвищило значущість вищої освіти як важливого ресурсу економічного зростання, невід'ємної компоненти цивілізаційного поступу. Вища освіта в умовах послідовного перетворення науки на безпосередній чинник розвитку високих технологій виробництва зміцнює її економічні функції щодо стимулювання науково-технічного прогресу і технологічної мобільності. Зростає і соціальна роль вищої освіти у відповідному вихованні громадян.

В умовах інформатизації й глобалізації суспільства роль вищої освіти у XXI ст. зростатиме. У майбутніх суспільствах будь-яка модель розвитку, неспроможна використовувати потенціал освіти, послідовно оновлювати його як основу якісного розвитку населення, оволодівати сучасними технологіями, буде не тільки неефективною, але й взагалі призведе до того, що країна

опиниться поза глобальним економічним зростанням [100, с. 201-204].

Для нашого часу характерні кардинальні зміни в політиці, економіці, суспільному житті. Надзвичайно динамічний світ навколо більше ніж будь-коли потребує ефективного керівництва в усіх сферах взаємозалежного життя. Нині економіці України особливо необхідні люди, здатні працювати активно, зацікавлено, з високою професійною майстерністю та новаторським підходом. Важливим у цьому плані є формування в молоді нового наукового економічного мислення, прагнення до аналізу результатів власної та колективної праці, необхідним також є розвиток її підприємницьких здібностей.

Спробуємо з'ясувати, як відносяться до підприємництва різні категорії населення України, в тому числі і молоді люди, на думку яких безпосередньо впливають їх батьки та інші авторитети.

Переважна більшість українців упевнені, що досягти успіху в бізнесі чесним шляхом практично неможливо, а ті, хто здобув багатство останніми роками, досягли цього завдяки певним аморальним діям: спекуляції (49,4%), розкраданню державного майна (40%), хабарництву (18%). Значний відсоток припадає на тих, хто вказує на вигідні зв'язки із промисловою та політичною елітами (41,8%). Позитивна оцінка засобів, використовуваних бізнесменами заради досягнення своїх цілей, спостерігається у незначній кількості населення. Зокрема, тільки 23,6% українців пояснюють високі доходи підприємців їхньою природною схильністю до комерції, 3,8% – талантом і працелюбством, а 5,2% – щасливим випадком або сприятливим збігом обставин [105, с. 31-33]. Таким чином, ці дослідження засвідчили, що в громадській думці стосовно підприємця домінує образ аморального ділка. В масовій свідомості живе впевненість у тому, що підприємницьке середовище відзначається низьким рівнем моральної регламентації та пануванням законів брутальної сили й особистої вигоди. Утім, переважна більшість молодих людей погоджуються працювати на приватного власника, незважаючи на те,

що майже у кожного другого він викликає недовіру. Водночас підприємництво як професія, або різновид діяльності, входить до числа найпрестижніших в Україні. Серед 31 професії, запропонованої опитуваним для оцінки, четверту та п'яту позицію було віддано підприємцеві та комерсантові. Про високий рівень престижу підприємницької діяльності свідчить також ставлення дорослих мешканців країни до перспективи того, щоб їхні син, донька або інший родич стали підприємцями («за» – 52,4%, «проти» – 25,8%, не визначилися зі своїм ставленням – 21,8%). Отже, за достатньо стриманого ставлення до підприємців, переважання недовіри до них і поширеності вельми негативного іміджу підприємця сама ця діяльність наділяється дуже високим престижем.

Загалом можна стверджувати, що в широких верствах суспільства, особливо серед сучасної української молоді, виникло і набирає сили прагнення досягти високого матеріального статусу. Багатство та матеріальний успіх дедалі частіше стають об'єктом бажань багатьох молодих людей [66, с. 165-177].

Якщо молода людина забажає реалізувати свої здібності і відкрити підприємницьку справу, то вона зіткнеться з наступними проблемами: 1) пошук ідеї для нової справи і способів її започаткування – майбутні підприємці можуть зайнятися власним бізнесом одним із двох способів: купуючи існуюче підприємство або створюючи нове. Але до вибору одного зі шляхів підприємці повинні відповісти на запитання: «Яким бізнесом мені варто займатися?». Розумна відповідь зажадає від підприємців уважного розгляду як власних можливостей, так і галузевих тенденцій. Для підприємців створення нового із самого початку є більш привабливим, чим придбання підприємства. Вони віддають перевагу власним продукції або послугам, власним працівникам, постачальникам, хочуть самі вибирати місцезнаходження і т.д. Багато підприємців виступають і як винахідники. До створення підприємств такі підприємці повинні ретельно розглянути питання про патентування своїх винаходів. Процес патентування складний, дорогий,

тривалий і звичайно вимагає участі патентного повіреного; 2) високі податки; 3) законодавство, його протиріччя і неясність; 4) економічна ситуація в цілому; 5) труднощі одержання кредиту й висока ставка за нього; 6) політична ситуація; 7) бюрократія; 8) корупція; 9) недолік матеріальної бази; 12) труднощі з орендою; 13) недолік інформації; 14) недолік культури, досвіду; 15) кадрові проблеми; 16) недолік власних коштів – фінансування діяльності нового підприємства найчастіше сполучено для підприємця з важкими випробуваннями. Це пояснюється невмінням розумно оцінювати свої потреби в коштах, а також недостатністю уявлень про те, де доцільніше дістати потрібні кошти. Оцінивши потребу в коштах, молодий підприємець повинен визначити, яка їхня частина надійде від інвесторів (акціонерний капітал), яка від кредиторів (позиковий капітал), і прийняти рішення щодо способів мобілізації необхідного капіталу; 17) невігідність виробництва; 18) відсутність пільг; 19) рекет; 20) невігідність інвестицій; 21) проблеми власності; 22) недосконалість ринку.

Для того, щоб молода особа могла втілити в життя свою мрію або свій план, їй потрібна матеріальна і моральна допомога. Перша виражається в фінансових та організаційних питаннях, інша – в правильному вихованні, в освіті, покликаний надати і практично-теоретичні знання, і правильне усвідомлення життєвих пріоритетів, цінностей успіху, добробуту, культури і т.д. Завдання освіти полягає в наданні як теоретичного базису, так і практичних навичок подолання проблем, які стають на шляху молодого здібного підприємця, починаючи від виховання в ньому прагматичних ринково орієнтованих цінностей і закінчуючи засвоєнням способів і методів практичного вирішення юридичних, економічних чи фінансових ситуацій.

В Україні існує закон «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки». В ньому, зокрема, зазначається, що в Україні проживає понад 11 млн. молодих громадян, які становлять 22,6 відсотка населення країни. Молодь як соціально-демографічна група характеризується не лише віковими ознаками, але й специфікою соціального становлення,

особливим місцем у структурі суспільства. Для України одним із найважливіших завдань є громадянське, національно-патріотичне виховання дітей та молоді, їх залучення до соціально-політичних та економічних перетворень, процесу інтеграції України до світової спільноти. Проте проблеми, пов'язані з бездуховністю, бідністю, безробіттям, насильством, відсутністю змістовного дозвілля, що загострилися в останні роки, справили негативний вплив на молодь. Загрозливого поширення серед молоді набули такі соціально небезпечні хвороби, як туберкульоз, СНІД, наркоманія, хвороби, що передаються статевим шляхом. Порівняно з початком 90-х років скоротилася кількість молоді, що займається фізичною культурою та спортом. Значна частка молодих громадян зайнята в тіньовому секторі економіки. Збільшуються обсяги нелегальної зовнішньої трудової міграції. Рівень злочинності та правопорушень серед молоді зріс у 1,5 раза порівняно з початком 90-х років. Зменшується інтерес молоді до літератури, мистецтва, культурної спадщини, негативно впливають на неї недоброякісні зразки вітчизняної та іноземної масової культури. Тому забезпечення соціального становлення і розвитку молоді, реалізації її конституційних прав та свобод потребує посилення координації зусиль держави і громадськості в цьому напрямі, обумовлює необхідність прийняття Верховною Радою України Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004-2008 роки, а також щорічного затвердження Кабінетом Міністрів України заходів щодо її виконання.

Одним з основних завдань держави відповідно до цієї програми є сприяння ініціативі та активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства, розширення її участі у формуванні та реалізації державної політики щодо розв'язання соціальних проблем молоді. Основними напрямками виконання програми є створення умов для доступності якісної освіти, сприяння творчому та інтелектуальному розвитку молоді, забезпечення зайнятості та розвиток підприємницької діяльності молоді, що передбачає: сприяння гарантованому забезпеченню молоді першим робочим

місцем, стимулювання створення роботодавцями додаткових робочих місць для молоді; стимулювання програм підтримки молодіжних центрів праці, бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів, створення у вищих навчальних закладах підрозділів з працевлаштування студентів та випускників; створення умов для праці студентської молоді без відриву від навчального процесу; нормативно-правове, фінансове та організаційне забезпечення вторинної зайнятості молоді, діяльності молодіжних трудових загонів; запровадження механізму державної підтримки розвитку молодіжного фермерства та молодіжного підприємництва у сільській місцевості, відповідних програм; розробку та впровадження освітніх проектів для сільської молоді щодо стимулювання підприємницької діяльності; створення умов для професійної орієнтації та професійного навчання молоді; інформаційне та правове забезпечення молоді, яка здійснює трудову міграцію за межі України; підтримку програм молодіжних громадських організацій та їх спілок, спрямованих на вирішення проблем зайнятості молоді та реалізацію її підприємницьких ініціатив.

Зміни в розвитку продуктивних сил, економічних відносин вимагають постійного оновлення шляхів, форм і методів економічної освіти й виховання молоді. Поєднання «навчання – освіта – праця» зумовлене сучасними умовами господарювання та прогресом науки і спрямоване, насамперед, на розвиток дбайливого ставлення до власності, вироблення вміння раціонально використовувати наявні ресурси для задоволення різноманітних потреб, на формування таких якостей, які б відповідали суспільним інтересам і сприяли всебічному розвитку особи.

Актуальність даної теми нашої роботи полягає в тому, що в результаті глобальних цивілізаційних змін в суспільстві панують цінності успіху, кар'єри та добробуту, які є відповіддю на виклики ринкових перетворень, і обумовлюють необхідність нових підходів до освіти, а саме орієнтації її на формування в молоді здібностей практичного досягнення успіху, на розвиток її підприємницьких здібностей, які є запорукою стабільності та високого економічного розвитку держави.

Зі здобуттям державної незалежності, з корінними змінами економічної ситуації в Україні, переходом на рейки ринкової економіки постають проблеми формування сучасної економічної культури нації взагалі й удосконалення та переорієнтації економічної освіти зокрема. Гуманістична сутність проведення в Україні економічних перетворень полягає в тому, щоб зробити кожну людину активним учасником господарчого життя країни. Для послідовного втілення цієї мети організовано економічну освіту не тільки фахівців з економіки, а й усієї української молоді. Особливо важливо це в умовах постсоціалістичного розвитку, коли в більшості представників старшого покоління немає відповідного економічного мислення.

Економічна освіта стала потребою сьогодення. Вона покликана сформувати в громадян України не тільки знання, діловитість, підприємництво, а й найголовніше – економічну культуру. Економічна освіта сприяє розвитку економічного мислення на основі глибокого розуміння економічних процесів, що дає змогу аналізувати факти і явища економічного життя, фактори та способи вирішення економічних завдань, установлювати зв'язки й відношення між ними. Саме вона уможливорює створення та функціонування ефективного ринкового простору, який є важливою складовою суспільного життя країни.

Вища й середня загальноосвітня школи покликані в межах базової освіти формувати в молодих людей економічне мислення на основі глибокого розуміння явищ, процесів, відношень в економічній системі суспільства, а також факторів, способів і засобів вирішення економічних проблем. Ідеться передусім про економічну освіту, бо вона найтісніше пов'язана зі створенням власної високоефективної економіки, яка є важливою умовою соціальної та державної безпеки. Економіка є живою системою, особливим простором, у якому постійно перебуває кожен із нас. Саме це й зумовлює необхідність формування економічного мислення й культури, що досягається в процесі здобування економічної освіти.

На даному етапі розвитку українського суспільства економічна освіта сприяє формуванню особистості, яка свої дії може коригувати відповідно до існуючих ринкових законів. Головне завдання економічної освіти – формувати активних економічних суб’єктів (індивідів, здатних на мікрорівні впливати на економічні процеси, і на макрорівні – адекватно оцінювати дії держави), а не тільки пасивних споживачів і виробників продукції.

Структурні зміни в національній економіці безпосередньо впливають на попит на кваліфікованих працівників на ринку праці. У зв’язку з цим зміст багатьох професій значно змінився. Негнучкість багатьох навчальних закладів і навчальних центрів, їхня неспроможність як слід реагувати на новий попит на знання, на професійні зміни призводять до того, що багато випускників не можуть знайти роботу за спеціалізацією й потребують перенавчання, тому що в них не сформовані або не розкриті професійно важливі риси. Додаткове навчання дуже важливе для осіб, які не мають необхідних умінь для певної роботи.

В умовах конкуренції на ринку праці випускник вищої школи потребує не лише високого кваліфікаційного рівня. Сучасний молодий спеціаліст-економіст повинен творчо використовувати здобуті знання в роботі, повсякчас збагачувати їх, уміти самостійно розв’язувати будь-яку проблему. Конкурентоспроможність випускників значною мірою залежить від якості оволодіння сучасними знаннями, ступеня економічної культури, уміння мислити й діяти в категоріальній системі ринкової економіки.

Включення сфери освіти в систему ринкових відносин вимагає оновлення її змісту та вдосконалення методик. Основні напрями таких трансформацій вищої та середньої спеціальної освіти передбачають перш за все інтеграцію освіти з практичною діяльністю й наукою, перехід від валового навчання до посилення індивідуального підходу, розвитку творчої особистості спеціаліста в колективі. Ці напрями відображають об’єктивні тенденції розвитку, що виявляються в передовому педагогічному досвіді та зумовлюють використання нетрадиційних форм, методів і засобів навчання та

виховання, зокрема нових форм активності студентів, які поєднують у собі навчання та працю. Такі підходи враховують аналіз психологічних, вікових, професійно важливих особистісних рис майбутніх економістів, необхідність розвитку їхніх умінь трансформувати й адаптувати зміст навчального матеріалу, поєднувати методи й прийоми роботи відповідно до умов конкретної практичної ситуації, а також розвиток їхніх комунікативних та організаторських здібностей.

Разом з інтеграцією освіти, науки та практичної діяльності з'являється принципово нова предметна основа проектування цілісної професійної діяльності спеціаліста. У зв'язку з цим необхідною стає розробка теоретичних моделей переходу від навчання до праці, від навчальної діяльності, предметом якої є наукова інформація, до професійної діяльності, де ця інформація перетворюється в засіб регулювання предметних дій.

Для розвитку професійних умінь майбутнього спеціаліста важливі гуманістичні установки в навчальній діяльності. Як відомо, гуманістична установка тісно пов'язана з мотиваційним комплексом, до якого входять такі принципи: ставлення до іншої людини як до цінності; спрямованість на відкрите й активне спілкування; прагнення до самовдосконалення; установка на творчість; націленість на гармонійний розвиток тих, хто навчається.

Таке завдання потребує широкого використання у практиці вивчення економічних дисциплін цілої системи різноманітних методів активізації навчання, у першу чергу моделювання, проектування та імітації (гри). Активізація навчання – об'єктивна необхідність і досить складна проблема, зумовлена специфікою змісту економічних дисциплін і вимогами до фахівця.

Традиційно в системах шкільного та професійного навчання зі студентів роблять «споживачів знань», які повинні дрібними порціями засвоювати методично оброблені знання. За такого підходу, який часто виправдовується браком часу, викладач проводить заняття, ставить запитання, а студенти приречені на роль пасивних слухачів.

На відміну від традиційних, дедалі більшого поширення набуває інший організаційно-методичний підхід до навчального процесу, в основі якого – активна пізнавальна діяльність студентської молоді. Цей підхід до вибору форм організації та методів навчання як дуже важливого способу управління діяльністю студентів, а отже, і їхнім індивідуальним психічним розвитком, вимагає від педагогів визначення тих конкретних видів діяльності, які в оптимальній мірі сприяли б досягненню мети в підготовці фахівців. Величезну роль в індивідуальному розвитку й особистісному становленні студентів відіграє їхня свідомо самостійна діяльність, основою якої є власні мотиви й рішення. Проблема полягає в тому, які саме види активної діяльності розвивають студента. Відповідь на це питання не може бути однозначною, бо в кожному окремому випадку результат впливу на розвиток того чи іншого студента залежить від ступеня його активного творчого стану, від його особистісної позиції [61, с. 9-24].

Вдосконалення системи освіти, включаючи середню і вищу школи, пов'язане з підвищенням рівня підготовки молоді до практичної діяльності в умовах ринкової економіки і, насамперед, з посиленням профорієнтаційної роботи навчальних закладів. Зростає потреба в розробці загальнодержавних і регіональних програм вивчення сучасного стану і прогнозуванні тенденцій розвитку ринку праці, ділової та професійної мобільності й створення динамічної системи поінформування викладачів про вимоги роботодавців до особистих якостей молодих претендентів на конкретні види робочих місць. Сучасному суспільству потрібні активні, підприємливі, розумно ризикуючи, але соціально відповідальні суб'єкти економічного, політичного і духовного життя. Таку людину здатний виховати особистісно зорієнтований освітянський соціальний інститут, що сам функціонує як самоорганізуюча система із своєю структурою інформації на вході й виході навчально-виховного процесу про вимоги і умови суспільства, особливо в галузі економіки, до майбутніх випускників, про якості та ціннісні орієнтації абітурієнтів. А це вимагає створення у кожному навчальному закладі і в

галузі, яку він обслуговує, висококваліфікованої маркетингової системи, яка постійно відслідковує соціально-економічні передумови навчального процесу і орієнтує його на відповідну соціалізацію молоді.

Чим більшого значення набувають ринкові перетворення, тим більше освіта набуває прагматичної спрямованості, основним постулатом якої є твердження про необхідність задоволення саме потреби в знаннях, саме в тих, які бажає здобути студент.

Цінність людини-споживача в суспільстві вимірюється її прибутками, споживча ідентичність стає найголовнішою ідентичністю. Система освіти за таких умов перетворюється на бюрократично керовану корпорацію, орієнтовану на споживача освітніх послуг. Функція освіти, що розуміється таким чином, – продукувати швидко досяжні знання, що добре використовуються і продаються. Саме так визначає місце освіти в ринковому суспільстві американський соціолог Девід Леслі: «Єдине, чим має займатися вища освіта, – це продавати товари і послуги на ринку... [152, с. 31]».

Протилежну точку зору висловлює російська дослідниця М.В.Ушакова. «Злам традиційних цінностей, нав'язування інших норм та ідеалів багато в чому дезорієнтували процес освіти, стимулювали тенденцію до обмеження її тільки професійною кваліфікацією того, хто навчається. Однак ці позиції утвердження жорстких ринкових відносин в сфері освіти не відповідають сутності самого соціального інституту освіти. Практика західних країн показує, що освіта і наука не можуть функціонувати, базуючись тільки на ринкових принципах. Необхідно виробити ефективний механізм адаптації інституту освіти до ринкового середовища, який забезпечує його плідну діяльність, необхідну суспільству. У зв'язку з цим у всіх ланках системи освіти першорядне значення набуває виховання в рамках нових систем цінностей, припустимих для більшості людей; формування соціальних норм, спрямованих на зміцнення цих цінностей; утвердження і відстоювання національних інтересів країни, збереження контролю над інтелектуальними ресурсами [136, с. 152]».

За переконанням В.В. Кочеткова, «сучасний викладач вузу – це скоріше підприємець та бізнесмен, а не вчитель та дослідник. Його основною метою є підвищення своєї ринкової вартості. Ринок і фундаментальна освіта – несумісні. Ринок здатний знищити освіту. Ринок – це система оптимального задоволення потреб. Просвітництво – система покращення людських здібностей шляхом наукових знань [67, с. 148]».

Аналізуючи економічні та правові аспекти функціонування системи освіти в сучасних умовах, український дослідник О.Сидоренко пропонує називати сучасну освіту феноменом ринку, ринком освітніх послуг, і визначати її як: 1) сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну, що складаються між виробниками і споживачами освітніх послуг; 2) сукупність формальних (закони, нормативні акти, ділові контракти) і неформальних (традиції, звичаї, морально-етичні норми, психологічні стереотипи тощо) інституціональних обмежень здійснення угод, пов'язаних і реалізацією освітніх послуг [122, с. 21].

Але дослідження ролі освіти в суспільстві не обмежується колом питань, що стосуються проблем економічного плану. Економічний підхід (в якості ідеологічного постулату), на думку К.Астахової, є перешкодою на шляху адекватного усвідомлення цінності освіти, її пріоритетного положення в стратегічних цілях суспільства і можливості максимально реалізовувати функції; він суттєво деформує і реалізацію властивих вищій освіті функцій, і реальну освітню політику [8, с. 15].

Перетворення системи освіти в суб'єкт ринкових відносин має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивним є створення передумов для перебігу в освітньому просторі інноваційних процесів: виникнення нових джерел фінансування, пошуку нових форм і методів навчання та контролю знань, стимулювання змін структури освіти, організаційних та психолого-педагогічних умов функціонування освітніх установ, появи нових можливостей на ринку праці і відбору абітурієнтів. Негативним моментом є зміна мотивації суб'єктів освітньої діяльності: вдосконалення педагогічної

майстерності викладача диктується не його прагненням до соціальної віддачі, а скоріше необхідністю підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку праці; навчальна діяльність учня, студента мотивується прагненням до матеріального достатку і підвищення свого соціального статусу шляхом отримання освіти та обмежується його фінансовими можливостями. Творчість, дослідницька діяльність відсуваються на другий план вимогою виживання та просування вперед в ринкових умовах.

Процеси перетворення базисної структури цивілізації – знань – у найбільш вагомий фактор виробництва склали підґрунтя формування поняття *knowledge-based society* – суспільство, засноване на знаннях. Людина як безпосередній генератор і носій знань стає в цьому суспільстві ядром виробничої системи, її найбільш цінним ресурсом. Постіндустріальна інформативна економіка в своїй основі спрямована не стільки на забезпечення фізіологічних потреб людини, а насамперед потреб більш високого порядку, тих, що зумовлюють всебічний розвиток особистості. Суспільство, всі його структури, у тому числі виробнича сфера, дедалі більше повертається до людини як дійсно головної виробничої сили, визначального суб'єкту історичного процесу. Багатство людської особистості перетворюється в безпосередню самоціль виробничого процесу, основну форму багатства суспільства.

В рамках суспільства інформаційного, освітня система стає головним соціальним інститутом, змінюються сутнісні взаємозв'язки освіти і суспільства в цілому. Але при цьому суттєво зростає і особистісна складова суспільного прогресу, отже, змінам підлягають як форма, так і зміст освітніх процесів, структура взаємодії суб'єктів і – головне – функціональне призначення системи.

Так, кожне явище всесвіту з точки зору його оцінки має як позитивні, так і негативні моменти. Прагматизація освітнього процесу позбавляє його духовної, іноді навіть культурної компоненти, додає йому певної технологічності та механічності, але така раціональність відповідає вимогам

сучасності, вимогам ринку праці, якому потрібні висококласні спеціалісти, здатні мислити ринковими, конкретними категоріями, точно і практично, іноді навіть творчо виконуючи свої функції, але не заглиблюючись в інші, сторонні духовні, етичні питання, на які в швидкоплинному часі залишається все менше часу.

Разом з ринковою економікою на світову арену вийшла і впевнено заявила про себе «економічна людина». За визначенням А.Сміта, homo economicus – егоїст і прагматик. Сміт достатньо уваги приділяв визначенню і характеристиці «економічної людини». Сутність «економічної людини» показана в другому розділі книги першої «Багатства народів», де особливо вражає положення про те, що поділ праці є результатом певної схильності людської природи до торгівлі й обміну. Нагадавши спочатку читачеві, що собаки одна з одною свідомо кісткою не міняються, А.Сміт характеризує «економічну людину» словами: «Вона скоріше досягне своєї мети, якщо звернеться до їх (своїх ближніх) егоїзму й зуміє показати їм, що в їхніх власних інтересах зробити для неї те, що вона жадає від них. Дай мені те, що мені потрібно, і ти одержиш те, що тобі потрібно – такий зміст усякої подібної пропозиції. Не від доброзичливості м'ясника, броварника або булочника очікуємо ми одержати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів [124]».

Необхідні для «економічної людини» якості, як уміння домагатися успіху в чесній конкурентній боротьбі, не входити в конфлікт із вдачею й мораллю, прагнення до володіння максимальною інформацією про підприємницьку діяльність, уміння проявляти постійний розрахунок і порівнювати витрати й прибуток та ін. – усього цього можна домогтися при неодмінній умові, сформульованій ще в 1935 р., – якщо парадигма «економічної людини» буде розширена за рахунок особливо актуальної в XXI столітті парадигми морально вихованої, культурної людини, яка діє в сформованій системі соціальних і статусних позицій, нормативних позицій і соціально визначених і легітимних ролей [57, с. 53-59].

Як зазначає академік НАН і АПН України Василь Кремень, в нашому суспільстві відбулися ціннісні кардинальні зміни. Лише три-чотири десятиріччя тому найбільші конкурси у вузи були на природничі факультети. Усі хотіли стати фізиками, математиками, інженерами, хіміками і вже потім – філологами, економістами, істориками, журналістами. Сьогодні кожний вуз, навіть суто гуманітарний чи технічний, навчає двом-трьом економічним спеціальностям. Усе це – не данина моді чи примхи Міністерства освіти і науки. Річ у тому, що, крім основних вимірів суспільного буття – технологічного, інформаційного, екологічного, технократичного тощо, ми є свідками прирощення темпів розвитку етносу економічного, який став визначальним для сучасної цивілізації.

Економічне мислення нині заповнило життя людини. Ринкова економіка – основний сенс сучасного прогресу, що відсуває звичні духовно-культурні цінності на другий план. Економічний вимір є закономірним породженням розвитку європейського капіталізму як найбільш ефективного способу організації виробництва, економічного життя, та й життя взагалі.

Ринкова економіка, на фундаментальних принципах якої побудоване сучасне суспільство, – це не просто товарне обмінно-оцінювальне господарство, а господарство, орієнтоване на прибуток, на приріст грошей. Метою господарювання стає насамперед виробництво матеріальних благ завдяки активності людини, її сутнісних сил. Гроші, а разом з тим і вартість, виходять на перший план, саме вони тепер ведуть господарство, а не лише його опосередковують. Через це найважливіший смисловий момент – людина – набуває особливої актуальності, оскільки саме вона ухвалює рішення, без яких матеріальні блага не мають значення.

Демократія, свобода, права людини, пріоритет загальнолюдських цінностей, можливість волевиявлення тощо – усе це завоювання ринкової економіки. Іншими словами, вони є результатом економічних революцій, які відбулися в Європі у XVII-XVIII ст. Зміст цих революцій полягає в переході до нової, економічної, цивілізації. Про це свідчить і те, що наприкінці

XVIII ст. виникає нова спеціальність – економіст, актуалізується проблема «економічної людини» – людини-егоїста, яка прагне до максимального прибутку і задоволення дедалі нових і нових потреб. А оскільки ці потреби нескінченні, то капіталістичне господарство продемонструвало свої нескінченні можливості їх задовольнити.

Капіталізм означає еволюцію людини, її фактичне перетворення в іншу людину. Він є породженням людських інтелектуальних енергій, тож намагання позбутися його штучним шляхом є відхиленням від суспільного прогресу.

Ринкова економіка забезпечує колосальний викид людської енергії – як руйнівної для створеного раніше в суспільстві, так і творчої для нового в суспільстві і культурі, а водночас творчої і для самого капіталу. Людська енергія і капітал зійшлися разом, стимулюючи один одного. Капітал, за яким стоїть всепоглинаюча мета – гроші (а за ними – багатство, вигода, бізнес, добробут), захопив людину і до певної міри пригнітив її, зняв усі заборони, які заважають гонитві за грошима, а отже – за владою і славою. На арену життя виходить, у повному розумінні цього поняття, економічна людина.

Для молодого покоління, яке сьогодні впевнено входить у всі сфери суспільного життя, особливо зрозуміла значимість грошей. У вимірах економічної цивілізації гроші мають особливе, далеко не похідне чи другорядне, як це іноді намагаються сьогодні ще подати, значення. Мало того, вони перетворилися на компонент світогляду, який по праву можна називати не лише гуманістичним, демократичним, науковим, технологічним тощо, а й монетарним. Гроші стали визначальним показником успіху і самодостатності людини. Не мудрість, не талант, не професіоналізм, а саме гроші визначають статус людини. Так принаймні думає сьогодні більшість і має для цього достатньо підстав.

Зміна векторів духовно-морального самовизначення контрастно змінила сьогодні життя суспільства. Причина цього – у новому сенсі буття людини по відношенню до традиційних цінностей. Сьогодні вектор

особистісних пріоритетів з цінності часу (життя) зміщується на матеріальний добробут, на гроші, вплив яких став панівним. Потрібно пам'ятати, що добробут і гроші люблять розум і терпіння. Недарма М.Вебер визначав європейську людину як цілераціональну. Досвід показує, наскільки змінилося життя тих людей, які стали на шлях прагматизму і раціональної дії. Але для розуміння цього потрібні нова мораль і нова культура мислення. Чим більше змін у всіх сферах, починаючи з побутової, тим необхіднішим є інший спосіб мислення, інше ставлення до себе, своєї гідності тощо [69, с. 10-12].

Економічна людина повинна мати специфічне економічне мислення. Вчені виділяють дев'ять основних рис сучасного економічного мислення, а саме: глибоку наукову обґрунтованість; врахування вимог соціального характеру, екології, морально-психічних процесів; реалістичність, конструктивність; масштабність; гнучкість, творчий новаторський підхід до розв'язання завдань; націленість на прискорення, нову якість зростань та інтенсифікацію; почуття оптимізму, впевненості в завтрашньому дні. Економічне мислення являє єдність змісту економічних знань, способів розумових дій і установок особистості на їх використання в пізнанні та осмисленні конкретних соціально-економічних явищ. Можна виділити такі складові економічного мислення: мотиваційна, операційна (інтелектуально-логічна) й дієво-практична. Формування економічного мислення залежить від навчання загальних, мислинневих операцій синтезу, узагальнення тощо, воно неможливе без врахування специфіки змісту економічного матеріалу і спрямованості особистості на розв'язання економічних проблем. Економічне мислення є обов'язковим елементом економічної свідомості і економічної культури і пов'язане з соціально-психічними якостями людини. За органічного злиття економічної освіти й виховання економічне мислення і свідомість переходять у відповідні соціально-психічні якості вихованця, в практичні навички економічної діяльності. Економічне мислення багато в чому визначається особистісними якостями, адже конкретна особистість, що

мислить, має певні соціальні якості. Мислення людини, яка володіє діловими якостями, людини наполегливої, здатної до пошуку, буде зовсім іншим, ніж мислення людини малоініціативної й байдужої навіть за однакового рівня економічних знань. Існує тісний зв'язок підприємливості з економічним мисленням. Творчий пошук раціональних шляхів розв'язання проблем, оригінальність і висока економічна ефективність господарських рішень неможливі без установки на економічно доцільну поведінку, без здатності аналізувати закономірності розвитку виробництва, без уміння бачити перспективи економічного розвитку. Соціально-психічні якості – далеко не єдиний чинник, що впливає на стиль мислення людини. До них належать: умови побуту, індивідуальний досвід і склад характеру, економічні інтереси. Важлива особливість економічного мислення полягає в тому, що воно безпосередньо пов'язане з інтересами людей, особливо матеріальними. Ці інтереси значною мірою визначають спрямованість економічного мислення людини, схиляють її до певних висновків і рішень, керують її діяльністю. Таким чином, економічне мислення є внутрішньою інтегрованою якістю особистості, яка має власну структуру і піддається цілеспрямованому формуванню [76, с. 26-34]. Саме цілеспрямований освітній та виховний вплив на свідомість індивіда, на його економічне мислення дасть позитивні результати практичної його поведінки в прагматичному і раціональному повсякденному житті.

Вільне входження суб'єкта в реальне життя в умовах ринкових перебудов стало складнішим, а тому сьогодні, тим більше в майбутньому, освіті в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах, покликаних сформувати підприємницькі здібності молоді, альтернативи не існує, бо вона сама, забезпечені нею знання і вміння, дозволяють правильно розв'язувати проблеми, які виникають перед молоддю під час вибору професії, адаптації в умовах конкурентного ринку праці і соціального захисту від негативних проявів сучасного життя [107, с. 110].

Вимоги до професійної компетентності молодшої людини, її підготовки до самостійного життя будуть впливати на обсяг і зміст освіти, важливим компонентом якої є формування культури спілкування в процесі економічної діяльності. Культура спілкування як складова економічної освіти передбачає глибоке засвоєння норм «чесного» підприємництва, формування професійно-ділових якостей. В процесі побудови моделі базисних ділових якостей особистості необхідно визначити, які ж з них виступають як найбільш значимі в діловому відношенні. В результаті аналізу було визначено, що в становленні творчої конкурентно здібної особистості підприємця, менеджера є понад 50-60 найбільш значних якостей. Ядро системоутворюючих якостей складає 10-15, на основі яких і здійснюється безперервний саморозвиток особистості. Серед значущих ділових якостей можна назвати: цілеспрямованість, креативність, рішучість, практичність, принциповість, комунікабельність, інтелігентність, лідерські здібності і нахили до новацій [6, с. 84].

Для ефективної роботи менеджера, підприємця необхідні збалансовані підприємницькі здібності разом з такими особистісними якостями, як ентузіазм, ініціативність, здібність до творчості, гнучкість мислення в методах роботи. Розвиток професійно-ділових якостей на сучасному етапі навчання економічним знанням відбувається завдяки активним методам навчання через перехід від навчання фактам до оволодіння сутністю подій, розвиток економіко-гуманістичного світогляду, набуття навичок моральної поведінки та використання їх у житті. Існують різні підходи до побудови структури методів активного навчання, які дозволяють сформувати вміння і навички моральної культури ділової людини, прилучити її до активного контролюючого спілкування, де вона проявить свою сутність і може взаємодіяти з іншими людьми.

Необхідно використовувати певний ступінь активізації учнів і студентів або характер навчально-пізнавальної діяльності. У зв'язку з цим можна визначити такі методи: імітаційні, тобто такі способи проведення занять, при

яких навчально-пізнавальна та виховна діяльність спирається на імітацію професійної діяльності, пізнавальну активність, соціальні процеси. Всі інші методи активного навчання належать до неімітаційних. Для них характерна відсутність імітації реальних об'єктів або обставин в умовних ситуаціях. Від традиційних ця група методів відрізняється орієнтованістю на проблему, а також інтенсифікацією логіко-пізнавальної діяльності молодих людей. Ігри, моделювання реальних ситуацій під час навчального процесу – це дієвий спосіб формування здібностей практичного досягнення успіху, можливість для молоді людини усвідомити свої підприємницькі здібності та вдосконалювати їх.

Імітаційні методи активного навчання поділяються в на ігрові та неігрові. Специфіка ігрових методів полягає в їх опорі на ігрову функціональну основу, тобто на ігрові елементи, зв'язки, відношення. Серед ігор багато дослідників виділяють ділові, організаційно-діяльнісні та інноваційні. Останній розподіл найбільш повно розкриває формуючу, розвивальну та виховну функції ігор, що важливо при формуванні ділових якостей особистості. Особливості неігрових імітаційних методів активного навчання виражаються у моделюванні реальних об'єктів і ситуацій без наявності вільної гри і виконання рольових функцій. При цьому відсутні елементи ігрових типів, моментів, рольового спілкування. Процес навчання і виховання відбувається через обговорення в мікрогрупі ситуацій і прийняття певного рішення [89, с. 24-29].

Безпосереднє завдання формування підприємницьких здібностей молоді лежить на економічній освіті. Метою економічної освіти є така підготовка молоді, яка забезпечить їй достатній ступінь життєвої компетентності у сфері економічних відносин на рівні держави, родини та окремої людини. Загальні економічні знання потрібні кожному незалежно від життєвого й професійного вибору. Основні завдання економічної освіти: у сфері навчання – засвоєння учнями систематизованих економічних знань, умінь і навичок економічної діяльності; вироблення економічної свідомості,

світогляду переконань; набуття умінь і навичок самостійного оволодіння й застосування економічних знань, аналізу та оцінки економічних явищ і процесів; у сфері самопізнання – осмислення свого індивідуального економічного потенціалу, формування стійких навичок свідомої економічної поведінки й мислення, позитивних особистих якостей, вироблення активної життєвої позиції; у сфері мотивації – розвиток пізнавального інтересу до проблем економіки, формування постійної потреби в економічних знаннях, прагнення до цивілізованого підприємництва, що повинно стати засобом соціального захисту, полегшити розв’язання проблеми зайнятості молоді, її адаптації до ринкових умов господарювання.

Завдання економічної освіти полягає в перетворенні економічних знань молоді в економічне мислення, а далі – в економічну поведінку та економічну дисципліну як окремої людини, так і суспільства в цілому. Дуже важливо при цьому виховувати відкритість до зовнішнього світу, визнання за кожною людиною права на творчу працю, вміння прогнозувати, інтерес до інновацій, вміння працювати в колективі, не принижуючи здібностей кожного його члена.

Зміст економічної освіти може бути визначений з урахуванням таких факторів: економічні знання повинні стати невід’ємним елементом системи знань про суспільство; молоді люди щодня стикаються з економікою – удома, поза домом, а також через засоби масової інформації; кожна людина постійно виконує різні функції в суспільних процесах (економічні, політичні, соціальні): споживача; виборця; власника; працівника; платника податків; підприємця тощо; економічна освіта необхідна для виховання членів суспільства, здатних правильно розуміти соціально-економічні процеси і брати активну участь у життєдіяльності суспільства; а також для формування основ економічних знань і навичок ухвалення рішень у життєво важливих ситуаціях сьогодні й у майбутньому [148, с. 8].

Як вважає професор В.Богданов, сучасна освіта має бути обов’язково інноваційною. Така її важлива якість знаходиться у тісному зв’язку з

модерною прагматичністю та направленістю на розкриття підприємницького потенціалу молоді. Кожне конкретне суспільство має свої соціальні і політичні реалії, власні пріоритети. Останні перебувають у стані постійної зміни та відновлення. В певний момент настає такий більш-менш довготривалий перехідний період, коли ці реалії, торкаючись (чи то в позитивному, чи то, в негативному аспекті) більшості членів суспільства, безпосередньо або опосередковано відображаються на їх світогляді, системі суспільних, морально-етичних, політичних принципів організації, нормах і установках. Власне такий момент переживає нині українське суспільство. Більшість людей, дезорієнтованих радикальними змінами і новими соціальними пріоритетами, які виходять за межі їх колишніх життєвих переконань і попереднього досвіду, відрізняються ірраціональністю свого соціального буття. Вони починають коригувати чи коригують свою життєдіяльність у напрямі прагматичних цінностей, які базуються на адаптивності, пристосовуваності до будь-якої фізичної та міжособистісної ситуації. У свідомості спрямованих таким чином людей превалює орієнтир на модус володіння, що передбачає такі імперативи, як набуття, володіння та вилучення прибутку. У цьому разі зв'язки та стосунки з соціальним середовищем, яке характеризується в сучасних умовах динамічністю та хаотичністю, практично нерозривні. В результаті звужується сфера людського буття, нівелюється індивідуальне «Я», самоідентичність особи. Почуття власної та національної гідності перетворюються на анахронічні ідеали. Усе це, в кінцевому підсумку, призводить до домінування у суспільстві громадянської індіферентності (апатії).

На цьому ґрунті виникають суперечності у процесі передачі молоді досвіду старшими поколіннями через систему освіти. Ці суперечності проявляються у вигляді відношень між нестабільним суспільством і його негативною оцінкою свого минулого, консервативною, авторитарно-схоластичною методикою викладання і новим поколінням, яке формується вже без ідеалів та ілюзій. У цьому контексті гуманістична функція освіти

недостатньо усвідомлюється молоддю. Навчання, як свідчить сьогоднішня практика, часто не розглядається як діяльність, що безпосередньо розвиває особистість, приносить задоволення сама по собі. Успіхи у навчанні не тлумачаться як гарантія подальшого процвітання у житті. За цих умов нереалізований потенціал освітньої системи може обернутися суспільною відчуженістю молоді. Гострота цих та інших подібних проблем, що стоять сьогодні перед сучасним суспільством, об'єктивно детермінує необхідність кардинальних змін у системі освіти.

Концепція освіченої людини стає особливо неефективною у динамічному, рухомому середовищі, адаптація і розвиток в якому полягають не у використанні готових знань, а у розв'язанні матеріальних, суспільних і особистих проблем. Традиційний підхід до освіти лише як до основи професійного самовизначення особи потребує серйозної кореляції. Освіта повинна виступати як самостійний вид духовно-практичної діяльності, яка володіє самоцінністю у соціальному становленні-молодої особи. Нова форма єдності (інтегрованості) професійних і соціальних функцій освіти полягає у встановленні реальних, залежних від здібностей та активності самої особи, шляхів до вищих рівнів освіти. Можливість досягнення високої практичної майстерності в подальшому житті – ось головна мета освіти.

Усе це зумовлює формування нового типу освіти – інноваційного. Підвищений інтерес до нього аргументований сьогодні практичними завданнями гуманізації умов життя, людини, гуманітаризацією теоретичного знання, науки і освіти в цілому. Зрозуміло, що тільки повна, фактична реально працююча, об'єктивно відображена соціальним життям освіта, що забезпечує самореалізацію особистості і «соціалізує» весь закладений в неї потенціал, здатна сформуватися у такий тип. Цілі та завдання інноваційної освіти, прийоми та засоби її проведення необхідно розглядати з точки зору її соціальної орієнтації, з позицій утвердження ціннісного ставлення до особистості. Вона повинна торкатися найглибших структур людини, її свідомості, органічно поєднуватись із загальнолюдськими цінностями,

орієнтуватися насамперед на сенс життя, адже саме внутрішнє є джерелом створення уявлення про світ. Головною метою інноваційної освіти є формування в людини дослідницької позиції і виховання у неї ставлення до суспільства як до творчо-пошукового середовища. Система інноваційної освіти передбачає повне використання (розблокування) природних потенцій людини. Вона детермінує розвиток найсильніших якостей людини: інтелекту, мотивації, емоцій, діяльнісних структур [16, с. 22-28].

Завдання освіти, зокрема економічної, як ми побачили з вищесказаного, полягає в пробудженні та удосконаленні, розвитку підприємницьких здібностей молодого людини. Саме в цьому також полягає її інноваційність та прагматичність. Тепер вважаємо за потрібне звернутися до поняття самих «підприємницьких здібностей», щоб повніше розкрити тему їх еволюції та розвитку.

Підприємницькі здібності (підприємництво) можна визначити як економічний ресурс, до складу якого варто включати підприємців, підприємницьку інфраструктуру, а також підприємницьку етику й культуру. У свою чергу, до підприємців відносяться насамперед власники компаній, менеджери, що не є їхніми власниками, а також організатори бізнесу, що поєднують в одній особі власників і керівників.

Унікальність значення підприємництва полягає в тому, що саме завдяки йому приходять у взаємодію інші економічні ресурси – праця, капітал, земля, знання. Ініціатива, ризик й уміння підприємців, помножені на ринковий механізм, дозволяють із максимальною ефективністю використати всі інші економічні ресурси, стимулювати економічний ріст. Як показує досвід багатьох країн з ринковою економікою, їхні економічні досягнення, у тому числі темпи економічного росту, інвестиції, нововведення, прямо залежать від реалізації підприємницького потенціалу. Так, економічний курс, орієнтований на підтримку підприємництва, зменшення державних витрат і державного регламентування, дозволив США й ряду інших країн Заходу ефективно перебороти багато труднощів 80-90-х рр.

Можна затверджувати, що підприємницькі здібності як ресурс більш ефективно реалізуються в умовах максимально ліберальної економічної системи, не обтяженої надмірною державною бюрократією, що має також підприємницькі традиції й відповідне законодавче оформлення. При цьому очевидно, що запорукою успішного використання підприємницьких здібностей є насамперед самі підприємці, їхня кваліфікація й рівень освіти, здатність брати на себе відповідальність й ініціативу, уміння орієнтуватися у конкурентному середовищі, а також їхнє почуття соціальної відповідальності.

Підприємницькі здібності як ресурс мають свою специфічну оплату – підприємницький дохід. У реальному господарському житті його важко виділити, проте це не абстрактна економічна категорія. Підприємницький дохід – це та плата, яку одержує підприємець за свою організаторську роботу з об'єднання й використання економічних ресурсів, за ризик збитків від використання цих ресурсів, за господарські ініціативи (інновації) і монопольну ринкову владу.

У сучасних підручниках з економічної теорії поряд із трьома класичними факторами виробництва (працею, землею, капіталом) окремо виділяються підприємницькі здібності, як фактор особливого роду, що характеризує діяльність з раціональної комбінації інших факторів виробництва, включаючи ті з них, які пов'язані із інформацією й інноваціями. Носіями підприємницьких здібностей у ринковій економіці є підприємці, тобто люди, які на свій власний страх і ризик за рахунок власних ресурсів організовують якусь нову справу. Таких людей за оцінкою закордонних і українських експертів навіть у країнах з розвинутою ринковою економікою налічується не більше 5-8% населення [58, с. 25-34].

Наявність підприємницьких здібностей є передумовою прийняття успішних економічних рішень для будь-якого виду господарської діяльності в умовах ринкової економіки, оскільки припускає аналіз ринкової інформації й комплексну оцінку факторів зовнішнього середовища, оцінку ризиків і прийняття самостійних ефективних рішень відносно вибору свого сегмента

ринку, постачальників, сировини, матеріалів, технологій і просування інновацій. Воно також являє собою сильний мотиваційний механізм ініціативної інноваційної діяльності в цілому для особи, що приймає рішення. Насамперед, це: орієнтація на успіх; прагнення до самореалізації, творчості; прагнення до самостійності, незалежності, створенню власної справи. Іншими словами, незалежно від конкретного виду й форми по своєму змісту підприємництво є суспільною формою організації спільної діяльності людей по перетворенню природи з метою задоволення різноманітних потреб суспільства.

Разом з тим, підприємництво по своєму змісту інноваційний процес, пов'язаний з пошуком нових комбінацій факторів виробництва на основі творчої ініціативи й заповзятливості організатора господарської діяльності, що цілком пояснюється з позиції сучасної теорії інноваційного менеджменту.

Підхід до аналізу підприємництва як інноваційного, новаторського різновиду бізнесу дозволяє більш точно визначити й поняття «підприємницьких здібностей» як фактору виробництва і оцінити його внесок у збільшення випуску продукції на всіх рівнях господарювання на основі єдиних методологічних принципів. При такому підході ясно видно, що підприємницькі здібності характеризують вплив якісного, інтенсивного фактору, що дозволяє здійснити економічне зростання на новій інноваційній основі (тобто із залученням більш кваліфікованої робочої сили, нових матеріалів, технологій та інших ресурсів).

Наявність підприємницьких здібностей в умовах розвиненої ринкової економіки стає найважливішим ресурсом не тільки в приватному секторі, але й в державному і змішаному секторах національної економіки. Керівники підприємств, що перебувають у державній і змішаній формі власності, також повинні враховувати закономірності розвитку ринкової економіки (циклічність її розвитку, кризи, постійні коливання ринкової кон'єктури, динаміку інфляції й т.д.) при прийнятті ефективних економічних і фінансових

рішень. В протилежному випадку їхня діяльність буде неефективною [84, с. 30-42].

Отже, розвиток підприємницьких здібностей молоді є запорукою її успішності в ринковому середовищі. Саме явище підприємницьких здібностей є складним і для успішності потребує як самовиховання, так і включення до навчальних програм спеціальних дисциплін, направлених на вивільнення та удосконалення природних здібностей молоді людини.

Підготовка молоді до умов ринку припускає залучення їх до основ підприємницької діяльності. Соціальними факторами, що визначають актуальність даного завдання, є престиж підприємництва, перспективи його розвитку в Україні, а також інтерес молоді до нових форм господарювання.

Підготовка до підприємницької діяльності стає частиною освітнього цензу сучасної людини. Ідея систематизованої підготовки сучасних студентів до підприємницької діяльності знаходить усе більше прихильників.

Наведемо деякі цікаві дані стосовно економічної обізнаності, підприємницьких настроїв серед молоді та факторів, які на них впливають. Одним із таких чинників є статус батьків. Доволі високий показник рівня економічної обізнаності у молодих людей, батьки яких є приватними підприємцями (56,5% правильних відповідей). У даному разі високий рівень обізнаності, очевидно, зумовлений не лише економічною компетентністю батьків, а й стилем життя цих родин, життєвими цінностями, серед яких провідні місця посідають власність, гроші, прибуток тощо. Так само чимало відповідей дають діти службовців (56,1%), що свідчить про ймовірну залежність і від рівня освіти, і від матеріального становища батьків. 53,4% відповідей дають підстави припустити вплив не лише знань, а й підприємницької активності та ініціативності батьків на соціально-економічну обізнаність їхніх дітей. Цікавим є той факт, що більше половини дітей безробітних (52,1%) також виявилися компетентними в економічних поняттях. Це може пояснюватися тим, що серед безробітних є особи з високим рівнем освіченості та культури, хоча на даний момент вони не

знаходять належного місця в соціальній структурі суспільства, а також тим, що проблеми економіки постійно обговорюються у родинному колі, що також позитивно впливає на рівень економічних знань молодих людей.

Важливою складовою економічної свідомості молоді є зорієнтованість у виборі майбутньої професійної діяльності. Зокрема, на запитання: «В якій сфері ви хотіли би працювати?» поступили наступні відповіді: ЗМІ – 60,0%, підприємництво – 58,5%, фінанси – 57,0%, мистецтво – 53,4%, юридичні служби – 51,4%.

Було запропоновано також висловити свою думку щодо сприйняття сучасного способу життя за умов соціально-економічних трансформацій, утвердження приватної власності та ринкових відносин. Виявилось, що 40,3% респондентів позитивно сприймають реалії сучасного українського суспільства і прагнуть зайняти в ньому гідне місце. При цьому 29,8% не змогли визначитися у своїх відповідях, що означає або байдуже ставлення («мені байдуже»), або стан непевності стосовно своїх планів на майбутнє. Як бачимо, рівень підтримки бізнесу та цікавості підприємництвом дуже високий.

В кінці, усвідомивши значення та велику роль підприємницьких здібностей молоді людини, ми доходимо висновку про необхідність виховання в ній нових цінностей підприємництва та ринку засобами освіти, яка сама перетворюється на повноправного суб'єкта ринкових відносин, набуває властивих таким суб'єктам прагматичності та гнучкості відповідно до потреб клієнтів-слухачів. В контексті цього дуже показовою є стаття В.Кременя і В.Богданова, які ми цитували в нашій статті, про зміну ціннісних парадигм, про збільшення ролі грошей та капіталу в житті кожної молоді людини, яка мабуть краще за старші покоління усвідомлює ці зміни, сприймає їх і навіть прагне, адже саме капітал надає необмежені можливості в суспільстві споживачів, про важливість впровадження інноваційної освіти, здатної задовольняти попит на економічні знання. В освіті поступово відбуваються і повинні продовжуватися надалі переорієнтації змісту та

технологій навчання від простої теоретичної моделі засвоєння знань до формування здібностей практичного досягнення успіху, до напрацювання конкретних навичок практичної діяльності. Загалом, освіта повинна надати такий продукт високої якості, який набувач зможе в подальшому представити на ринку праці як свій власний, збагачений досвідом, і цей продукт буде в подальшому користуватися попитом серед покупців та буде конкурентоздатним. Тобто знання – це також різновид товару, який має специфічні властивості, проте, не дивлячись на це, залишається товаром. Освіта повинна мати прагматичне спрямування, орієнтуючись на виховання раціональної особистості, здатної в майбутньому, користуючись здобутими знаннями, до інноваційного прогресу, до самостійної творчої та професійної праці, покликаний не лише задовольнити потреби молодого людини, а й привнести нове, затребуване суспільством та державою, не руйнуюче економіку, а навпаки – збагачуючи її.

РОЗДІЛ 4

ПОЗАНАВЧАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ СТУДЕНТІВ

Підкреслюючи роль навчального процесу у формуванні підприємницьких здібностей студентів, що було детально у попередньому розділі, слід мати на увазі, що їх лівова частка викристалізовується в ході безпосередньої участі студентів у позанавчальній виробничій (підприємницькій) діяльності. За даними різноманітних соціологічних служб різними формами підприємництва займаються нині від 35 до 57% українських студентів.

- ринкові умови життєдіяльності людини вимагають більш тісного, предметного зв'язку навчання та виробничої діяльності;
- умови та перший досвід участі студентів у сучасному виробництві;
- зацікавленість підприємця у залученні студентів до виробництва та підготовки спеціалістів «для себе»;
- форми заохочення з боку виробника;
- ініціатива закладів освіти щодо створення кафедр, лабораторій, науково-дослідницьких підрозділів безпосередньо на виробництві та залучення до них студентів.

Перехід України до ступеневої системи підготовки фахівців поставив на порядок денний проблему реорганізації освітнього процесу в закладах вищої освіти. Реформа освіти вимагає пошуку принципово нових теоретичних рішень, розробки психолого-педагогічного забезпечення інтеграційних процесів у підприємницькій підготовці. Сучасний ринок праці ставить завдання забезпечити випереджувальний розвиток фахової підготовки на основі ефективної координації діяльності усіх ланок освіти, тісної їх інтеграції з наукою і виробництвом за допомогою створення навчально-науково-виробничих комплексів; виховання спеціалістів, які поєднують

фундаментальні знання і ґрунтовну практичну підготовку; посилення індивідуального підходу; розвиток творчих здібностей майбутніх фахівців. Чільне місце в стратегії розвитку професійної освіти відводиться її організаційно педагогічному забезпеченню [106, с. 3-14]. Це стосується не лише оновлення змісту освіти (реалізації гнучких, варіативних навчальних планів), а й застосування різноманітних, у тому числі нетрадиційних форм і методів навчання, навчально-методичного забезпечення; індивідуалізації підготовки, яка передбачає навчання за індивідуальними навчальними планами, програмно-цільовий, особисто-орієнтований підхід до організації самостійної роботи учнів і студентів; інформатизації підготовки спеціалістів, широкого використання інформаційних технологій в навчальному процесі; створення навчальних посібників, підручників, методичного забезпечення нового типу.

Саме на даному етапі розвитку України особливої актуальності набула проблема розвитку здібностей освіченої, гармонійно розвинутої особистості, здатної до постійного оновлення знань та практичних навичок, професійної мобільності і швидкої адаптації до змін ринкових умов та відносин.

Розвиток у молоді підприємницьких здібностей у сучасних умовах стає категорією суспільно-державною, оскільки від їх якості залежатиме в кінцевому результаті успіх економічних ринкових перетворень і подальше плідне функціонування вітчизняної економіки та держави в цілому. Економічний розвиток держави прямо залежить від готовності та вміння молоді і населення загалом займатися підприємницькою діяльністю [62].

Процес трансформації неминуче спричинює зміну різних соціальних структур, наповнює їх функціонування новим змістом. Зазнає змін і система освіти, яка повинна забезпечити підготовку молоді до праці в умовах нових економічних відносин. У зв'язку з цим переосмислюється і посилюється роль економічного виховання: громадяни України повинні зрозуміти суть економічних перетворень, зокрема молоде покоління, прилучившись до витоків підприємницької освіти, повинне забезпечити незворотність

економічного зростання держави, гарантувати її розвиток у майбутньому на рівні економічно розвинутих держав світу.

У нових умовах господарювання всі громадяни України тією чи іншою мірою стають суб'єктами підприємницьких відносин. Ці відносини визначають основні види економічної діяльності: безпосереднє виробництво матеріальних благ; обмін товарами і послугами між виробниками і споживачами; розподіл матеріальних благ шляхом формування доходів з неодмінною роллю держави у їх перерозподілі з метою підтримки соціально незахищених громадян; споживання матеріальних благ [117].

Як вже зазначалося, серед основних напрямів вдосконалення підготовки фахівців у вищій школі можна виділити: обґрунтування теоретичних засад, оновлення змісту курсів «Правові та економічні основи підприємницької діяльності» і «Фінанси, бухгалтерський облік та діловодство в підприємницькій діяльності», «Соціально-психологічні аспекти підприємницької діяльності» на основі фундаментальних теоретичних досліджень із спеціальності, а також суміжних наук: психології, соціології тощо; широке впровадження в навчальний процес інноваційних педагогічних технологій; створення умов для залучення студентів до активної підприємницької діяльності як у навчальному закладі (шляхом розробки та реалізації проектів), так і на виробництві з обов'язковим матеріальним заохоченням [62].

Таким чином, має зазнати змін і система освіти, яка повинна забезпечити підготовку молоді до праці в умовах нових економічних відносин. У зв'язку з цим, керівництво України беззаперечно і однозначно задекларувало інтеграцію в європейське співтовариство, його науково-освітній простір як основний напрямок зовнішньої політики, Міністерство освіти і науки здійснює ряд заходів щодо приєднання до Болонського процесу, реалізуються чимало ідей і проектів. Найбільш важливими новаціями є такі: формування єдиного відкритого простору вищої освіти; впровадження кредитно-модульних технологій навчання на базі європейської

системи трансферу кредитів; стимулювання мобільності студентів і викладачів у межах європейського регіону; прийняття системи двох освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавр-магістр, які повинні змінити існуючі в Україні наукові ступені; розвиток європейської співпраці у сфері контролю за якістю вищої освіти; забезпечення працевлаштування випускників вищих навчальних закладів України в європейському ринку праці виданням Додатку до диплома, рекомендованого ЮНЕСКО [85, с. 2].

Мова йде про необхідність перебудови процесу навчання в українських університетах на новітній основі, що означає зміну акцентів організації міжособистісного навчального процесу між викладачами та студентами. При цьому їхні стосунки повинні стати рівноцінними, іншими словами – студенти мають виступати активними суб'єктами по відношенню до викладачів, а також залучатися до обговорення питань щодо вдосконалення навчально-виховного процесу в університеті.

Зростаючий розрив між обсягом знань, призначених для вивчення, й можливістю їх засвоєння, може бути подоланий, головним чином, шляхом розвитку розумових здібностей студентів, формування в них здатності самим регулювати процес засвоєння нових знань і підвищення ефективності навчання. Самостійність у навчальній діяльності зумовлена структурою планів вищих навчальних закладів, у яких значна частина навчального часу виділена на самостійну роботу студентів. У даних умовах, з огляду на специфіку предмета дослідження, логічно звернутися до позааудиторної роботи студентів як одного з важливих джерел задоволення пізнавальних потреб і як засобу підтримки й подальшого розвитку підприємницьких здібностей.

Підвищення ефективності навчання можливе лише за умов раціональної організації всього навчального процесу. При обмеженні навчального аудиторного часу, а також з урахуванням психологічних особливостей студента, виникає необхідність навчати студентів самостійно працювати в позааудиторний час. «Суперечності між рівнем знань студентів і їх умінням

застосовувати знання та вміння у своїй професійній діяльності можна вирішити, використовуючи сучасні педагогічні технології, що створюють пріоритетні умови для самостійної пізнавальної діяльності й дають змогу значно підвищити ефективність навчального процесу [94, с. 67-71]».

Тільки за такої умови можна говорити про створення підґрунтя для підготовки майбутніх спеціалістів, які зразу ж по закінченні вищого навчального закладу будуть готові розпочати власну професійну діяльність без витрачання часу на адаптацію та освоєння необхідних практичних навичок. Слід зазначити, що на сучасному етапі активність студентів регламентується вузькими рамками імітації дій викладача, що виявляються не завжди придатним в практичній роботі молодих спеціалістів. Можна говорити, що відбувається «однобока інтелектуалізація професійного становлення, оскільки такі соціально важливі характеристики як взаємодія, співпраця та навички спілкування залишаються в тіні [51, с. 153]».

Компетентнісний підхід до освіти – це спроба привести у відповідність освіти і потреби ринку праці. Він не є чимось новим, штучно створеним, а гармонійно поєднує традиційний підхід викладання, головним завданням якого було формування стійких знань, умінь та навичок, і особистісну орієнтовану форму навчання, метою якої є створення умов для розвитку та самореалізації кожного студента. З уведенням компетентнісного підходу до системи вищої освіти з'являється можливість якісних змін у підготовці випускників. З позицій компетентнісного підходу основним результатом діяльності педагогічного колективу навчального закладу стає формування компетентного випускника, здатного використовувати отримані знання в реальному житті, витримувати конкуренцію на ринку праці.

Виходячи з того, що компетентність – це не проста сума знань, умінь та навичок, а психосоціальна риса, яка надає студенту сили та впевненості у власній успішності, можливість ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем, змінюються самі підходи до викладання, форми роботи, зміст

освіти, оцінювання результативності роботи педагога. Особливості навчання на основі компетентності полягає в тому, що «... навчання сконцентроване на вихідних результатах, а не на вхідних; враховується переважно здатність виконання практичних завдань, але беруться до уваги і знання; навчання у виробничих умовах (принаймні частина навчання відбувається на робочому місці в умовах виробництва) [41]».

Слід мати на увазі, що однією з найважливіших ідей компетентнісного підходу є розуміння того, що компетентність студента, зокрема соціокультурна та підприємницька компетентність не є простою сумою знань, вмінь та навичок, що були отримані у процесі вивчення загальноекономічних чи фахових економічних дисциплін. Їх інтеграція відбувається завдяки власному виробленню та ставленню до економічного середовища, при формуванні суб'єктивного досвіду підприємницької, економічної діяльності.

Треба зазначити, що не всяка позанавчальна діяльність студентів, а лише особливим чином організована, у нашому випадку компетентнісно-орієнтована, забезпечує формування у студентів підприємницьких здібностей, особливо у такій специфічній період, як перехідний етап до ринкової економіки.

Оскільки нашою метою є не стільки розробка власної теорії позанавчальної діяльності, скільки розгляд її в компетентнісно-орієнтованому аспекті та можливості формування підприємницьких здібностей у студентів, то ми зробимо акцент на тих особливостях, які визначають позанавчальну діяльність студентів у зв'язку із формуванням підприємницької та соціокультурної компетентності майбутніх фахівців.

Незважаючи на те, що, на сьогодні, існують наукові праці та дослідження, присвячені проблемі організації позанавчальної діяльності студентів у ВНЗ (І.Зимня, О.Вербицький, О.Осніцкий, В.Якунін, А.Рубанік, А.Годлевська, А.Капська, А.Коломієць, О.Канапацький), позанавчальна діяльність студентів є однією із важливих та дискусійних.

І.Зимня зауважує, що найменш дослідженою і у той час викликає найбільшу зацікавленість у плані психологічного аналізу навчальної діяльності є позанавчальна діяльність студента. Саме у позанавчальній діяльності можуть проявлятися його мотивація, цілеспрямованість, а також самоорганізація, самостійність, самоконтроль та інші особистісні якості [53, с. 249].

На жаль, у психолого-педагогічній та методичній літературі більш уваги приділяється характеристиці та ролі процесу навчання, ніж позанавчальній діяльності, значення якої при формуванні підприємницьких здібностей студентів є майже вирішальним.

Загально педагогічне трактування «позанавчальної діяльності» звучить наступним чином, вона являє собою різні види діяльності студентів виховного та навчального характеру, що організуються та відбуваються у позанавчальний час.

Традиційно визначають три головні відмінності позанавчальної діяльності як форми організації навчання від інших форм самостійної діяльності: по-перше, добровільність прийняття участі у ній студентів, по-друге, позанавчальність проведення її, по-третє, масовість.

Тобто позанавчальна діяльність як специфічний вид діяльності вимагає захопливої нестандартної організації оволодінням новою інформацією. Більш того, повинні виконуватися вимоги щодо добровільної активності студентів в участі та самостійної організації різного роду заходів. Функція викладачів при цьому зводиться лише до помічника, консультанта та пасивного спостерігача за діяльністю студентів. Колективність та масовість – ще одна вимога щодо позанавчальної діяльності, яка передбачає добровільну участь студентів у різних студентських клубах, міні театрах, студіях, гуртках тощо.

На думку А.Рубанік, Г.Большакової самостійна робота, в тому числі і позанавчальна діяльність студентів, повинна відповідати наступним вимогам: виконуватися особисто студентом чи студент повинен самостійно виконати частину колективної роботи; являти собою закінчену розробку чи закінчений

етап розробки, у якому розкриваються та аналізуються актуальні проблеми відповідної практичної сфери діяльності; демонструвати достатню компетентність автора (студента) у проблемних питаннях; мати навчальну, наукову чи практичну направленість та значимість; вміщувати певні елементи новизни [118, с. 121].

Треба зазначити, що загально педагогічне трактування «позанавчальної діяльності» багатьма дослідниками покладено в основу дослідження самостійної роботи. У загальному контексті організації самостійної роботи виділяються декілька форм самостійної. Так, А.Рубанік зазначає, що «самостійна робота студентів буває як позааудиторна, так і аудиторна [118, с. 120]».

Взагалі, можна зустріти серед науково-педагогічних працівників розуміння самостійної роботи як виконання домашньої роботи. Але, самостійна робота включає наступні види: підготовка до аудиторних занять, виконання відповідних завдань; виконання курсових робіт, підготовку до атестацій, екзаменів та ін. По суті, специфіка самостійної роботи на відміну від позанавчальної діяльності полягає у їх організації при отриманні студентами тих чи інших умінь або досвіду, у нашому випадку підприємницького досвіду. Треба зазначити, що всі види самостійних робіт контролюються викладачами на відміну від позанавчальної діяльності.

Необхідно зауважити, що існують різні підходи до визначення категорії «самостійна позааудиторна робота», якими користуються дослідники в Україні, Російській Федерації, Болгарії, Англії, США, Франції, Іспанії. Самостійна робота студентів переважно сприймається або як організаційна форма, або метод навчання, що використовують викладачі й студенти для засвоєння знань і формування самостійності. Але головною ознакою в цьому разі є те, що студент виконує завдання не під керівництвом викладача, а самостійно (в аудиторії, поза нею).

Постає необхідність вийти за межі традиційного тлумачення самостійної роботи студентів, що розглядається як одна з форм пізнавальної

діяльності студентів відповідно до самостійно визначеної мети, яка забезпечує найбільш високий рівень засвоєння матеріалу, завершує і узагальнює завдання всіх видів навчальної діяльності, формує самостійність і впливає на інтелектуальний розвиток студентів. Це дозволяє їм, поєднавши міцну систему знань, умінь і навичок із сукупністю мислення, творчо ставитися до виконання навчальних завдань і активно використовувати свій багатий інтелектуальний потенціал на практиці; спонукає майбутніх фахівців до усвідомленої професійної самоактуалізації і самовдосконалення.

Таким чином, ще однією специфічною особливістю позанавчальної діяльності є те, що вона не контролюється викладачами. Така діяльність вимагає від студентів творчої активності та добровільності незалежно від викладачів. Спираючись на вищевикладене, можна зробити декілька висновків, щодо характеристики «позанавчальної діяльності».

По-перше, позанавчальна діяльність відбувається поза контекстом навчального процесу, при цьому вона належить до сфери вільного часу студентів.

По-друге, позанавчальна діяльність є особливим соціокультурним середовищем, що є умовою для саморозвитку, реалізації власних творчих здібностей студентів у сфері підприємницької діяльності, а також соціальної ідентифікації та самовизначення.

По-третє, позанавчальна діяльність відрізняється від навчального процесу за змістом та принципами організації. Якщо навчальна діяльність характеризується нормативністю, що постійно контролюється викладачами, то позанавчальна діяльність відрізняється навіть від самостійної роботи позаконтрольованістю з боку викладачів, а також позанормативністю.

Саме тому, вибір змісту, методів та форм позанавчальної роботи не пропонується викладачами чи програмами, а відповідають потребам та інтересам студентів. У контексті сказаного актуальним стає питання, як повинна бути організована позанавчальна діяльність, щоб ефективно впливати на процес формування підприємницьких здібностей, тобто які

форми позанавчальної діяльності забезпечать оптимальність процесу формування соціально-економічних компетентності студентів у системі вищої освіти України.

Питання ці давно назріли, у всякому разі багаточисленні практичні приклади доводять, що позанавчальна діяльність студентів не приносить бажаного результату.

Зрозуміло, що в рамках компетентнісного підходу потребує принципово інших педагогічних дій, ніж пропонував традиційний підхід. Якщо при традиційному підході позанавчальні заходи проводилися нерегулярно та, майже, одноразово, то компетентнісний підхід поєднує використання сучасних технологій та «особистісно-орієнтовані ситуації», які запропонував В.Серіков [17, с. 12]. При відтворенні особистісно-орієнтованих ситуаціях, головним вважається не механічне вивчення та відтворення поведінки представників підприємництва, а власного розв'язання визначеної соціально-економічної ситуації, що потребує від студента самоконтролю, правильної оцінки економічно-фінансових обставин та здатність проектувати власні дії та поведінку при вирішенні бізнес-завдань. Усе викладене дозволяє зробити висновки:

По-перше, на сьогодні, позанавчальна діяльність студентів стає однією із головних форм організації діяльності студентів у ВНЗ. Так, якщо раніше студенти та викладачі відводили другорядне значення позанавчальній діяльності у навчальних закладах, віддаючи перевагу традиційним лекціям, практичним заняттям, то сьогодні позанавчальна діяльність є рівноправним, рівнозначним та однаково важливим компонентом навчального процесу у вищій школі.

По-друге, вдосконалення освіти у вищій школі перед усім визначається запровадженням компетентнісного підходу у навчальний та позанавчальний процеси, що сприяє розвитку самостійності та надає можливість максимально реалізувати студентський потенціал.

По-третє, реалізація ідей компетентнісного підходу у навчальний процес передбачає зміщення позицій викладача. Роль викладача залишається важливою, але змінюються його функції: він тепер не є джерелом інформації, а тільки організує навчальну діяльність студентів, консультує, орієнтує на різноманітні види позанавчальній діяльності студентів, на творчий характер цієї діяльності.

Для традиційного навчання зміст освіти – це загальні результати професійної діяльності фахівців, які повинні засвоїти учні або студенти. Таке розуміння, як правило, не розглядає систему підготовки в цілому, а організовує опрацювання навчального матеріалу, який спеціалістам з певної галузі уявляється фрагментом, що відображає зміст професійної діяльності. Насправді ж переведення змісту професійної підготовки в зміст навчального предмета є значно складнішим процесом, адже виникає нова, якісно особлива система знань, у яку інтегруються досі не відомі елементи [121, с. 195]. Її упорядкування суттєво залежить від того, наскільки повно окремі компоненти професійної підготовки охоплюватимуться загальним системотвірним чинником, яким є спеціальність.

Компонентом професійної підготовленості сьогодні стає здатність до змін у діяльності за фахом. З огляду на це, у процесі навчання слід формувати ще й підприємницьку та соціальну компетентність, бо це надійніший і триваліший чинник, ніж знання зі спеціальності, які з часом втрачають актуальність. Ці компоненти професійної підготовки особистості забезпечують багатовимірність її руху в освітньому просторі, який передбачає багаторівневість, доповнення і маневреність освіти [54, с. 30-34].

Організація позанавчальної діяльності розглядається як сукупність процесів, цілеспрямованих дій суб'єктів (кураторів, студентського самоврядування, академічних груп, студентів тощо) у позанавчальний час згідно з технологіями, які враховують особливості професійного становлення особистісно орієнтованої моделі взаємодії учасників виховного процесу [15].

Здійснене дослідниками вивчення стану організації позанавчального підприємницького виховання студентів дало змогу встановити його низький рівень, невідповідність вимогам розвитку особистості й суспільства. Це пояснюється : а) низьким рівнем залучення студентів до позанавчальної діяльності; б) недостатнім теоретико-методичним рівнем викладачів-кураторів; в) недоліками психологічної підготовки викладачів; г) відсутністю системного підходу у позанавчальній виховній діяльності; д) нереалізованими можливостями студентського самоврядування [15].

Таким чином, на сьогоднішній день, формування підприємницьких здібностей у студентів вимагає внесення змін до навчально-виховного процесу з врахуванням їхньої професійної придатності, соціальної зрілості та готовності вже з перших курсів залучатися до підприємницької діяльності. Адже молоді фахівці, виходячи з навчального закладу, зразу ж попадають в умови, коли потрібно застосовувати не тільки свої знання, але й уміння та практичні навички.

В такому випадку виникає питання, а де студентам здобувати ці практичні навички, коли протягом всього періоду навчання дуже мало годин відводиться саме на практичне осягнення . Більше того, студентів-новачків неохоче залучають до безпосереднього надання послуг. В першу чергу це пов'язано з відсутністю практичного досвіду, тому що на відміну від багатьох інших сфер діяльності – підприємництво є прикладною галуззю, тут без знання практики неможливо досягти необхідного професійного рівня. Другим важливим аспектом є професійна придатність до виконання такої роботи.

На думку Л.Онучак успішність навчання залежить від комплексної реалізації мети, яку ставить перед собою студент у процесі позааудиторної діяльності. «Визначено, що одним з найважливіших мотивів студентів економічного профілю є інтерес до майбутньої професії, прагнення відповідати високому рівню вимог, що висуває суспільство перед молодими фахівцями [93, с. 83-87]».

Дослідження свідчить про зумовленість результатів формування підприємницьких здібностей у студентів рівнем організації пізнавальної діяльності, в основу якої покладено принцип їх активності й самостійності через опрацювання оригінальних завдань за спеціальністю, спілкування з професіоналами.

Проведений дисертантом аналіз дав змогу виявити залежність результатів формування підприємницьких здібностей від стилю педагогічного керівництва. Відповідність змісту й напряму діяльності викладачів пізнавальним мотивам і потребам студентів і вимогам до майбутньої професії розкриває резерви їх творчості, поглиблює професійну компетентність.

У самостійній позааудиторній роботі акцент робиться не стільки на самостійності дій студента, скільки на тому, що він самостійно визначає додаткову (до визначеної навчальним планом) мету. За умов такого розуміння сутності позааудиторної роботи головне завдання викладача зводиться вже не стільки до розробки предметів, з якими має працювати студент, скільки до створення необхідних умов самоактивізації, самореалізації студента як особистості, що дозволяє йому самому визначати додаткові навчальні цілі. Саме таке тлумачення сутності самостійної позааудиторної роботи дає можливість розкрити нові її організаційні форми: окрім традиційного виконання самостійних дій з текстами, він завдяки самостійно визначеній додатковій навчальній меті працює на конференціях, семінарах, засіданнях наукового студентського товариства, займається науково-дослідною та виробничою роботою.

У вищих навчальних закладах умови лише створюють сприятливі можливості для студентів у здобутті знань, формуванні умінь і розвитку навичок. З метою підвищення ефективності формування у студентів підприємницьких здібностей в позааудиторний час пропонується виділити такі педагогічні умови: створення мотиваційної основи позааудиторної діяльності; широке застосування різнорівневних професійно орієнтованих завдань для самостійної позааудиторної роботи студентів з наступним

аналізом результатів їх виконання; упровадження системи позааудиторної роботи, використовуючи сучасні гнучкі педагогічні технології, що поєднують науково обґрунтовані індивідуальні й колективні форми роботи; індивідуалізація професійного навчання з урахуванням рівня підготовки кожного студента; безпосередньо професійна діяльність студентів.

Формування особистості, її самореалізація, розвиток творчого потенціалу виступають найважливішим завданням сучасних вищих закладів освіти. Не можна не зауважити, що рівень активності деяких молодіжних громадських організацій, об'єднань, різноманітних фондів, ініціативних груп, інноваційних проектів є ще недостатнім. Соціальна трансформація робить все актуальнішою потребу формування нових суб'єктів підприємницької діяльності, в тому числі спеціалістів з вищою освітою, якості яких відрізнялись би від характеристик фахівців часів командної економіки. Головну роль у цьому процесі відіграють сучасні середня і вища школа, а також приватні освітянські заклади. Саме з цим пов'язані зміни у пріоритетах функціонування вищої освіти як соціального інституту, зокрема підприємницька спрямованість її діяльності

На основі аналізу наукової літератури можна констатувати, що радикальні соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення в нашій країні суттєво змінили основні напрямки і способи отримання професійного досвіду молоді. Фактори трудової соціалізації, які відігравали велику роль в умовах радянської епохи (участь у третьому трудовому семестрі – студентські будівельні загони, табори праці та відпочинку, загони старшокласників, педагогічні загони та ін.), сьогодні лише епізодично (безсистемно) впливають на процес трудової соціалізації молоді. Одночасно суттєво змінилося значення таких способів трудової соціалізації молоді, як набуття довузівського робочого стажу і служба в збройних силах країни.

Таким чином, із переважаючих способів трудової соціалізації молоді, домінуючими сьогодні залишились такі: виробнича та навчальна практики у ВНЗ, виробнича практика за його межами. Разом з тим, перехід країни на

ринкову економіку, зменшення ролі стипендії у матеріальному забезпеченні молоді, розповсюдження комерційних форм навчання створюють систему нових факторів трудової соціалізації. Сучасна молодь значно в більшому масштабі змушена працювати додатково, щоб якось «звести кінці з кінцями».

Аналіз провідних тенденцій розвитку процесу трудової соціалізації сучасної молоді дозволяє зробити певні висновки. По-перше, у зв'язку з становленням ринкових відношень з'явилася невелика, але дуже стійка група молоді, яка вирішує свої матеріальні проблеми за рахунок батьків. По-друге, незважаючи на те, що молодь, як і раніше, береться за різноманітну роботу, зростаючу роль у її трудовій соціалізації та матеріальному забезпеченні відіграють сфери діяльності, які обслуговують інфраструктуру сучасного ринку (маркетинг, роздрібна торгівля, комерційні угоди, участь у рекламних акціях тощо). По-третє, аналіз проблем трудової діяльності сучасної молоді згідно з проведеними дослідженнями показує, що зростає значення процесу трудової соціалізації на основі спеціальності, одержаної у навчальному закладі.

Серед проблем молоді, пов'язаних з її готовністю до трудової діяльності перше рангове місце займає такий показник як здобуття спеціальності у навчальному закладі (середній бал – 4,84 за п'ятибальною шкалою). Така оцінка підкреслює, що навчальні заклади останнім часом з різних причин мало приділяють уваги розв'язанню проблеми адаптації молоді людини до трудової діяльності. На другому ранговому місці (4,53 бала) – проходження виробничої практики. В її організації існує багато недоліків, які пов'язані із співпрацею навчальних закладів з установами і підприємствами. На третьому місці (4,19 бала) – феномен сумісництва навчання та праці. Цей феномен має два аспекти. Перший передбачає роботу молоді людини у вільний від навчання час на підприємстві згідно спеціальності, яку вона одержує у навчальному закладі. Другий – пов'язаний із роботою для задоволення матеріальних потреб. На сьогоднішній день дуже малу частку молоді об'єднують своєю діяльністю громадські організації

(4-е рангове місце, 3,74 бала). Участь молоді у профорієнтаційних заходах – 5-е рангове місце, (3,65 бала). Серед усіх причин респонденти відзначили її як саму незначну. Проте оптимальне вирішення питання профорієнтації молоді сприятиме уникненню цілої низки проблем її адаптації до трудової діяльності.

Отже, саме набуття підприємницького досвіду є нагальною проблемою, з якою стикаються вищі навчальні заклади при підготовці майбутніх фахівців. На наш погляд, ця проблема може бути досить успішно вирішена, якщо впроваджувати підприємницьку діяльність в студентському середовищі, залучаючи самих студентів – майбутніх фахівців. Саме з-за такої умови можливо вирішити кілька нагальних проблем, пов'язаних з організацією міжособистісного позанавчального процесу між викладачами та студентами. Мова йде про те, що студенти матимуть можливість практичного вдосконалення знань, набутих на заняттях та їхньої перевірки на практиці, що вплине на тематику семінарів та практичних занять. В процесі такої роботи кожен студент зможе перевірити себе на професійну придатність до підприємницької діяльності, що також допоможе уникнути розчарування чи марно витраченого часу на майбутнє.

Але, на сьогодні, в українських вищих навчальних закладах ще не сформовано концепції та відповідної системи позанавчальної роботи зі студентською молоддю, хоча ще у 1999 р. з'явилися перші студентські соціальні служби, юридичні клініки, бізнес-інкубатори. На кінець 2006 р. створено вже близько 300 таких служб по всій Україні. Переважно їхній розвиток відбувається спонтанно та залежить від ініціативи викладачів чи деканату. Дуже часто виникають проблеми пов'язані з кадрами, які б могли працювати в уже створених службах та надавати якісну допомогу. Адже студенти, працюючи в цих службах, мають потребу в наставниках, в тих спеціалістах, які б могли надавати професійну допомогу або іншими словами – бути їхніми супервізорами (проконсультувати, підказати, виправити, допомогти тощо). Добре, якщо кафедра приймає активну участь у

діяльності такої служби. А якщо така робота в силу певних причин не ведеться, що робити працівникам таких служб. Адже природно, що до них звертаються як студенти різних курсів, різних факультетів, так і люди, що не мають відношення до навчального закладу [116, с. 42-48].

Тим часом у світі накопичено багато цікавого досвіду соціальної, психологічної, професійної та економічної підтримки студентів. Наприклад концептуалізацією позанавчальної роботи у вищих закладах освіти у США займалося багато американських вчених серед яких А.Девіс, Р.Дей, А.Кроплі. Деякі аспекти практичної діяльності у соціальній сфері вивчалися українськими вченими (А.Капська, І.Мигович, С.Марченко, С. Толстоухова тощо).

Окремо слід зазначити про наукове дослідження щодо висвітлення теоретичного і практичного досвіду соціальної роботи із студентською молоддю у вищих навчальних закладах США та впровадження його в українську практику, яке провів український дослідник В.Тименко [99]. Він сформулював основні функції соціального працівника в американських студентських соціальних службах, які передбачають: допомогу молоді у самореалізації, розширенні як особистісної, так і суспільної компетентності, вмінню вирішувати життєві проблеми; сприяння формуванню високих моральних якостей; налагодження взаємодії між окремими людьми та їхнім оточенням; сприяння взаємодії між організаціями та інститутами; ініціювання та забезпечення позитивних зрушень у соціальній політиці держави, спрямованої на покращення становищі студентської молоді.

На наш погляд ці функції можна використати при організації роботи українських студентських служб, але з врахуванням вітчизняних особливостей процесу навчання та виховання.

Ще одним з ефективних способів набуття досвіду фахової діяльності є залучення молодих людей до діяльності, в якій вони набуватимуть досвіду професійної роботи з обраного фаху, сприятимуть прискоренню власної соціалізації як фахівця певної галузі, почуватимуть себе самодостатніми

особистостями, знання і здібності яких сприятимуть успішній самореалізації у недалекому майбутньому. Так, створення і діяльність волонтерських загонів – як професійна діяльність майбутніх спеціалістів із соціальної роботи, юридичних клінік – як форма самореалізації майбутніх правників, навчальні видання – як підготовка до самостійної журналістської та редакторської роботи тощо. Також розваги і дозвілля молоді в нашому дослідженні розглядаються не стільки як форми проведення вільного часу, скільки як діяльність, де можуть бути реалізовані професійні функції майбутніх менеджерів культури, акторів, організаторів дозвілля, культурологів тощо.

Сучасний стан і тенденції розвитку громадських молодіжних об'єднань сприяють самореалізації студентської молоді, розвитку професійних якостей майбутніх спеціалістів. «Відомо, що у становленні особистості формувальну роль відіграють не лише суб'єктивні, а й об'єктивні чинники: як-от рівень суспільного розвитку, ціннісні пріоритети соціуму, ступінь соціальної захищеності населення, психолого-педагогічна робота з молоддю з підвищення її моральності та духовності [42, с. 87-94]».

Важко переоцінити роль громадських молодіжних організацій у самореалізації сучасної молоді, а також можливості підвищення фахової підготовки спеціалістів через участь студентства у роботі в професійно орієнтованих громадських організаціях, що сприяло б соціалізації молоді через набуття професійних умінь та навичок у реальних ситуаціях працевлаштування [43, с. 260-262].

До професійно-орієнтованих освітніх технологій віднесено напрями громадських організацій:

- політичного спрямування – організаційно-політичні; політико-орієнтаційні; духовної орієнтації;
- наукового спрямування – студентські наукові й технічні товариства; науково-організаційні; науково-експериментальні; науково-дослідницькі; науково-технічні; інноваційні;

– професійного спрямування – організаційно-менеджерські; просвітницькі; допрофесійної роботи; студентські загони за обраним фахом;

– культурологічного спрямування – організаційно-менеджерські; організаційно-виконавські; організаційно-виставкові; мистецько-творчі; розважальні; культурно-просвітницькі; конкурсні;

– соціального спрямування – соціально-організаційні; соціально-педагогічні; соціально-психологічні; соціально-орієнтовані; реабілітаційні; педагогічні; волонтерські; благодійницькі;

– спортивно-оздоровчого спрямування – організаційно-спортивні; спортивно-змагальні, оздоровчі тощо.

Таким чином, йдеться про формування лідерських якостей та організаторських здібностей майбутніх спеціалістів у професійно орієнтованих громадських організаціях.

У співпраці органів державної влади і молодіжних організацій окреслилися і добре себе зарекомендували форми роботи, які надають можливість більшості використовувати організаційний потенціал молодіжних організацій. Це, зокрема:

– сприяння щодо створення різних координаційних структур із метою узгодження молодіжного руху, концентрації зусиль на необхідних напрямках роботи;

– методична підтримка молодіжних організацій;

– сприяння навчанню лідерів і активістів молодіжного руху;

– зустрічі керівників області з представниками молодіжних організацій;

– включення представників молодіжних організацій до складу дорадчих органів при органах державної влади на місцях;

– виступи молодіжних лідерів, активістів у засобах масової інформації;

– участь керівників областей, районів, міст у заходах, що проводяться молодіжними організаціями, тощо.

Досвід підтверджує перспективність форм позанавчальної роботи зі студентством через залучення молодих людей до діяльності, в якій вони набуватимуть досвіду професійної роботи за обраним фахом. Це прискорюватиме їх становлення як фахівців певної галузі, дасть можливість почуватися самодостатніми особистостями, знання і здібності яких сприяють успішній самореалізації в недалекому майбутньому [44, с. 106-111].

Вже доведено ефективність навчально-виховної роботи зі студентами з урахуванням майбутнього фаху засобами позанавчальної роботи в професійно орієнтованих громадських організаціях як форми студентського самоврядування; позанавчальні соціально-педагогічні технології постають як явище нової філософії освіти [37].

Тож комплекс заходів, запропонований у програмах можна розглядати як спеціальні професійно-орієнтовані освітні технології реалізації державної молодіжної політики в руслі нової філософії освіти. Зауважимо, що до виконання їх було залучено студентську молодь. Робота з цим контингентом враховувала три чинники:

- низка заходів, затверджених облдержадміністрацією, була безпосередньо зорієнтована саме на студентську молодь;
- в усіх молодіжних заходах і заходах для молоді були задіяні студенти;
- у процесі залучення студентів до діяльності в позанавчальний час надавалась перевага їхньому майбутньому фахові.

У дослідженні М.Димитров доведено ефективність професійно-орієнтованої позанавчальної роботи, здійсненої суб'єктами, що організують виховний процес: навчальними установами, державними адміністративними органами і громадськими організаціями; а також з'ясовано зміст, форму й методи формування професійної компетентності майбутнього спеціаліста засобами позанавчальної роботи у професійно орієнтованих громадських організаціях.

У ході аналізу можливостей набуття фахового досвіду сучасною молоддю необхідним є звернення до дослідження феномену сумісництва навчання з трудовою діяльністю. Цей феномен неоднозначно приймається науковцями, а також молоддю. Переважна більшість сучасних українських студентів ледве не з перших років навчання здобувають досвід професійної діяльності за межами навчального закладу. На це існують дві основні причини: по перше стан соціального забезпечення нинішніх студентів не дає змоги лише навчатися, а по-друге студент, як правило, намагається окрім навчання знайти й інші способи самореалізації. Так чи інакше, а додатковий зарібок чи самореалізацію він знаходить у процесі трудової діяльності паралельно процесу навчання у ВНЗ, іноді на користь майбутньому фаху, а частіше на шкоду процесу навчання.

Виходячи з даних опитування, ми можемо стверджувати, що молодь у процесі сумісництва навчання з працею передбачає засвоєння своєї майбутньої спеціальності, тобто дбає про своє майбутнє, орієнтується на свій розвиток, професійне зростання, кар'єру. Але при цьому не байдужа до фінансової винагороди за працю, про що свідчить бажання допомогти батькам і задоволення власних матеріальних потреб.

При виборі майбутньої спеціальності молодь дотримується принципу: професія повинна приносити гарний прибуток, бути бажаною й цікавою. Але майже 30% респондентів вважають, що професія повинна бути перспективною, потрібною для розвитку країни. Такий висновок може зробити молода людина, аналізуючи власний досвід колективної праці, активної участі у діяльності громадських об'єднань. 7% респондентів при виборі професії враховують її престижність у молодіжному середовищі або покладаються на вибір батьків.

Мова йде також і те, що більшість випускників працюють надалі не за фахом – що приводить до того, що вони не можуть реалізуватися у обраній ними ролі або займаній позиції. Якщо студент закінчив навчання відповідно до тої спеціальності, по якій він трудиться – то він і професійний і успішний.

Таким чином, не зважаючи на обставини студент, навчаючись у вищому навчальному закладі прагне до самореалізації та творчості. Крім того, для сучасного українського студентства не останнім є питання матеріального забезпечення, яке вирішується у позанавчальній час. Завдання навчальних закладів спрямувати мотивацію студентів для формування підприємницьких здібностей та забезпечити зв'язок позанавчальної діяльності з виробництвом.

Отже, специфіка педагогічних проблем сучасної освіти обумовлена фактом набуття студентами досвіду практичної діяльності ще на етапі навчання у вищому навчальному закладі. Формування соціально-економічних та професійних компетенцій майбутнього спеціаліста нині вимагає від навчального закладу принципово нового підходу: інтеграції освіти, практичної діяльності та нових інформаційних технологій.

В умовах, коли вимоги та потреби ринку інтелектуальної праці швидко змінюються, система вищої освіти повинна надавати можливість студентам отримувати не тільки теоретичну, але й ґрунтовну практичну професійну підготовку. А головним завданням вищої професійної освіти є організація професійній самореалізації індивіда у позанавчальній час, навчаючи його професійно спрямованій взаємодії з навколишнім соціальним та природним середовищем. Конкурентоспроможні фахівці мають володіти професійними вміннями і навичками, що ґрунтуються на сучасних спеціальних знаннях певної галузі виробництва та високим рівнем професійної компетентності, що ґрунтується на критичному мисленні та здатності застосовувати теоретичні надбання на практиці.

Окрім того, система освіти України, включаючи вищу професійну освіту, орієнтована на інтеграцію в європейський освітній простір, що вимагає упровадження нових технологій професійної підготовки кадрів. За таких умов, як зазначає Н.Ничкало, потрібен новий підхід, згідно з яким освіта у XXI столітті спрямовується на забезпечення неперервності в усіх ланках навчання, створення необхідних умов для доступу кожної людини до

оволодіння новими знаннями, цінностями, відносинами, компетенціями і вміннями [91, с. 35-42].

На думку багатьох дослідників питань оновлення змісту освіти, існує п'ять ключових принципів вступу до Єдиної європейської зони вищої освіти, які було сформульовано у рамках Болонського процесу. Один із ключових – орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи зразу ж після здобуття відповідної освіти у вищому навчальному закладі [50, с. 78-79]. «Реформування в рамках Болонського процесу не може замкнутися тільки контуром вищої школи, воно повинне передбачати зростаюче залучення до цієї справи роботодавців і інших соціальних партнерів. Поки ж склалася ситуація замкнутого кола: розроблювачі навчальних планів не залучають роботодавців, а роботодавці не визнають таких навчальних планів [9, с. 140]».

Процес євроінтеграції передбачає створення загальноєвропейського освітнього і наукового простору на основі розроблених єдиних критеріїв і стандартів у галузі освіти та науки з метою визнання періодів та термінів підготовки фахівців з вищою освітою, що сприятиме співробітництву між вищими навчальними закладами Європи, мобільності викладацького складу та студентів.

На наш погляд, таким вимогам має відповідати сучасна парадигма підготовки фахівців, що об'єднує використання в навчальному процесі та поза ним нових інформаційних технологій, формування творчої особистості студента на основі оновлення змісту професійної освіти за допомогою нових дисциплін та ґрунтовної практичної підготовки майбутніх фахівців. Нині проблема підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних до сприйняття та використання на практиці нових наукових ідей, технічних інструментів та методів сучасного виробництва, особливо актуальна.

Актуальність цієї проблеми посилюють зростаючі останнім часом запити роботодавців щодо високого професійного рівня фахівців, зміни в суспільстві та галузях економіки.

На ринок освітніх послуг навчальний заклад виходить із освітніми програми, які розробляються з метою задоволення потреби споживача (особистості) в освіті, професійній підготовці і перепідготовці. Основними складовими освітньої програми є склад навчальної програми, організація і управління навчальним процесом, навчально-методичне та кадрове забезпечення [12]. Для підвищення конкурентоспроможності ВНЗ, потрібно забезпечити відповідність освітніх програм вимогам ринку, забезпечити широкий асортимент і унікальність освітніх програм, а також необхідно підвищити якість надання освітніх послуг, яка в матеріальному плані повинна супроводжуватись сучасним і прогресивним навчально-методичним забезпеченням, використанням інноваційних освітніх технологій, впровадженням новітніх технологій і передових методичних прийомів у процес оцінки знань та умінь студентів, а також ґрунтовною практичною підготовкою випускників.

На ринок праці ВНЗ виходить із специфічним товаром – випускником, який задовольняє потреби організацій у кваліфікованих кадрах. Цей товар вважається специфічним, оскільки в процесі його «створення» приймає участь не тільки учбовий заклад, але і безпосередньо сам випускник і все його оточення.

Дослідниками доведено, що розглядаючи ефективність роботи навчального закладу, головну увагу потрібно приділяти оцінці і підвищенню рівня конкурентоспроможності випускників ВНЗ, оскільки ступінь задоволення роботодавців випускниками певного вузу, сформує позитивний імідж закладу перед роботодавцями, що, в свою чергу, забезпечить зайнятість випускників на ринку і можливість для розвитку їх власної кар'єри, а це призведе до покращення іміджу вузу вже в очах потенційних споживачів освітніх послуг.

В процесі виходу ВНЗ на ринок праці зі своїм товаром – випускниками, основними факторами, які визначають попит на них є: рівень знань отриманих в процесі навчання, здатність до аналітичного і творчого мислення, особистісні якості випускника, до яких відносяться відповідальність, ініціативність, старанність та ін. Але необхідно зазначити, що якісна освітня програма ще не забезпечує отримання високого рівня знань, оскільки ступінь засвоєння матеріалу і набуття практичних навичок залежить в першу чергу від можливостей, характеру і мотивації особистості. Тому навчальний заклад створює, застосовуючи різні методи, «потрібний для ринку праці товар», але, намагаючись підвищити конкурентоспроможність своїх випускників, він повинен більш ретельно відбирати абітурієнтів при вступі, створити необхідні умови для ефективного навчання студентів, сформувати систему оцінки і контролю за отриманими знаннями і навиками, а також створити дієву систему мотивації студентів для розвитку власного наукового і творчого потенціалу, наприклад, шляхом працевлаштування найкращих студентів.

Таким чином, на якість професійної підготовки та підвищення кваліфікації впливає багато факторів – мотивація до навчання та праці студентів, рівень кваліфікації викладацьких кадрів, оснащеність навчально-матеріальної бази навчальних закладів тощо. Серед них важливе місце посідає організація позанавчальної діяльності студентів, основні завдання якого полягають у створенні оптимальних умов для ефективного формування підприємницьких здібностей та досвіду студентів та забезпеченні відповідності професійного навчання потребам сучасного виробництва, вимогам роботодавців.

Сьогодні попит на освітні послуги формується під впливом багатьох факторів. Основними з них є сформована протягом років структура спеціальностей у навчальних закладах, попит з боку населення, замовлення держави та попит роботодавців. Дані звітів Рахункової палати України про результати перевірок використання коштів Державного бюджету України на

підготовку кадрів свідчать про існування загальнодержавної проблеми – значна кількість спеціалістів, які отримують вищу освіту та професійно-технічну освіту, не працевлаштовуються за фахом, а попит на фахівців на ринку праці ще не став визначальним критерієм оцінки ефективності діяльності навчального закладу. Така ситуація пов'язана з відсутністю відпрацьованого механізму взаємодії між Міністерством освіти і науки, Міністерством праці і соціальної політики, навчальними закладами, центрами зайнятості та підприємствами.

Здебільшого освітні стандарти застарілі, навчальні заклади внаслідок низького матеріально-технічного забезпечення, дефіциту інформації щодо потреб економіки в кадрах частіше керуються комерційними інтересами задоволення попиту населення на освітні послуги. Це призводить до того, що населення отримує освіту, користуючись власними міркуваннями щодо престижу окремих спеціальностей та потреби у відповідних фахівцях. Дані стереотипи не завжди об'єктивні і є причиною формування кадрового потенціалу, невідповідного за кількістю і якістю потребам сучасного ринку праці. Роботодавці, які є покупцями робочої сили, практично не беруть участі в процесі підготовки кадрів. Розрізненість цілей та інтересів постачальників і покупців робочої сили призводить до професійно-кваліфікаційної структурної деформації, дефіциту кваліфікованих кадрів. Через відсутність їх конструктивної взаємодії ринковий механізм кадрового забезпечення економіки України має низьку ефективність. Очевидно, що роботодавці мають більш активно брати участь в процесі підготовки кадрів в системі освіти, для чого накопичено значне коло засобів і форм [143, с. 224-230].

Врахування вищезазначеного є важливим і тому, що під впливом науково-технічного прогресу, швидко відбуваються значні зміни у виробництві – у технологіях, обладнанні, матеріалах. Ці зміни, на жаль, не знаходять своєчасного відображення у кваліфікаційних характеристиках професій, на яких, відповідно до вимог чинних нормативних документів, повинні базуватися навчальні програми. Крім того, в умовах ринкової

економіки – децентралізації управління та конкуренції, підприємства мають різні можливості у застосовуванні нових технологій, обладнання тощо. Звичайно, що типова програма не може враховувати всі зміни, що відбуваються галузі, та особливості виробництва окремих підприємств. Тому зараз надзвичайно важливим є вивчення потреб роботодавців, їх вимог до рівня кваліфікації кадрів, змісту навчання. У деяких навчальних закладах є досвід співпраці роботодавцями у цьому напрямі, зокрема досвід підготовки працівників під конкретні робочі місця на замовлення роботодавців. Навчальні заклади мають вивчати вимоги роботодавців до якості, змісту навчання, організувати їх зустрічі із студентами, запрошувати на заняття. Представники роботодавців обов'язково мають брати участь у кваліфікаційній атестації випускників.

Проте, на сьогодні основним замовником і споживачем освітніх послуг є населення. Абітурієнт проявляє зацікавленість в формуванні підприємницьких здібностей, отриманні професійних якостей і навичок, що в майбутньому можуть бути запропоновані на ринку праці і повинні будуть задовольнити роботодавця як покупця робочої сили. Таким чином, абітурієнт – це суб'єкт ринку освітніх послуг, що основною мірою формує платіжний попит на дані послуги, під впливом якого формуються структура спеціальностей та обсяг підготовки за відповідним напрямом у навчальних закладах. У процесі освіти відбувається накопичення людиною професійних знань, навичок, набуття якостей і здібностей, які є основою для формування людського капіталу індивіда, що є об'єктом купівлі-продажу на ринку праці. Людський капітал є одним з ресурсів і факторів виробництва, що використовується роботодавцем для здійснення виробничої діяльності. Сукупність професійних знань та якостей, творчих здібностей населення, спроможність до професійної і підприємницької діяльності, усвідомлення аналізу інформації, перетворення її на знання з метою продукування нових, значущих результатів здійснює вплив на підвищення ефективності і продуктивності праці, розвиток виробництва, зростання подальшої

конкурентоспроможності підприємства. Тобто роботодавець є зацікавленим в отриманні високопрофесійного, інноваційно-активного, творчого робітника і таким чином формує непрямий попит на освітні послуги.

Зацікавленість роботодавця, що є непрямим споживачем освітніх послуг, повинна, перш за все, впливати на підготовку фахівців, оскільки саме від нього залежить подальше працевлаштування випускників за фахом. Однак сьогодні роботодавець є досить пасивним і фактично не бере участі у замовленні спеціалістів та підвищенні якості освітніх послуг, що безумовно впливає на обмеження врахування його потреб і інтересів при підготовці фахівців.

В світовому суспільстві 30-50% бюджету ВНЗ формується за рахунок коштів роботодавців, що дає їм можливість брати участь в освітньому процесі, стимулювати покращення якості освіти та її спрямування на розвиток навичок, безпосередньо вигідних для бізнесу [143, с. 224-230].

Бізнес і університети США співпрацюють в проведенні досліджень та забезпеченні розвитку освіти. Багато американських університетів встановили так звані «Офіси передачі технологій» (Technology Transfer Offices), які допомагають університетам управляти проведенням досліджень і отримувати вигоду від винаходів їх викладачів та студентів, взаємодіючи з бізнесом. Дані Світового банку свідчать, що особливістю українського роботодавця є те, що, на відміну від іноземних колег, він не готовий інвестувати в освіту наявних і майбутніх працівників, не вважає відсутність навичок працівників основною перешкодою для розвитку і функціонування підприємств, наслідком чого є існування відносно високого попиту на низькокваліфікованих працівників [72, с. 59].

У той же час при опитуванні керівників підприємств України щодо підготовки та використання трудового потенціалу, роботодавці вказали на наявність професійної невідповідності персоналу виконуваний роботі [111, с. 228].

Відповідно до даних соціологічних досліджень найвищий рівень якості трудового потенціалу серед керівників підприємств (51,7% опитаних вважають, що професійні знання і вміння керівників структурних підрозділів їх підприємств повністю відповідають потребам трудової діяльності, 29% – відповідають в основному на 70-90%). На протилежному боці робітники, службовці, інші спеціалісти, рівень освіченості і компетентності яких отримав найгірші оцінки. Так, лише третя частина респондентів вважає, що якість трудового потенціалу цих категорій персоналу на 90-100% відповідає змісту і складності виконуваної роботи, і майже кожний десятий впевнений у невисокому рівні професійної компетентності цих груп підлеглих. Відсутність участі роботодавців у формуванні професійних стандартів призводить до незадоволеності керівників підприємств якістю підготовки випускників закладів професійної освіти.

Отже, для досягнення актуальної цілі, зорієнтованої на налагодження ефективної взаємодії роботодавців з системою вищої освіти, необхідно виокремити та вирішити комплекс проблем. Недосконалість законодавчої бази є головною перешкодою у залученні роботодавців до процесу співпраці з навчальними закладами, їх сприянні підготовці, проходженню виробничої практики та працевлаштуванню випускників. Недостатня зацікавленість роботодавців у інвестуванні в освіту та співпраці з закладами професійної освіти свідчить про необхідність державного стимулювання бізнесу до взаємодії з освітою. Запропонований в лютому 2006 року проект Закону України «Про залучення роботодавців до підготовки та перепідготовки кадрів, освітніх і наукових процесів» є першою спробою врегулювати взаємовідносини навчальних закладів та роботодавців у сфері підготовки кадрів, у більшій мірі залучити безпосередніх споживачів кадрів до процесу їх формування. На жаль, даний законопроект знаходиться у стадії розглядання і досі не прийнятий в Україні. У змісті законопроекту є недоліки, що потребують корегування: 1) закон не охоплює всі форми взаємовідносин роботодавців і навчальних закладів, звужене їх подання унеможлиблює

ефективну участь роботодавців в освітніх і наукових процесах; 2) потребують більш ґрунтовного подання форми і методи стимулювання роботодавців, які мають охоплювати пільгове оподаткування та пільгове кредитування, інші пільгові дотації; 3) необхідно більш чітко визначити взаємовідносини між роботодавцями і навчальними, науковими закладами, що потребує орієнтації його змісту на конкретні права і зобов'язання суб'єктів цих відносин.

Особливої уваги держави потребує також процес налагодження співпраці роботодавців з закладами професійно-технічної освіти, де зношення матеріально-технічної, лабораторної навчальної бази та навчального обладнання є критичним. Даний факт унеможлиблює отримання учнями ПТНЗ якісної освіти, оскільки ними в процесі навчання фактично не набуваються практичні навички роботи за професією. Для стимулювання роботодавців до взаємодії з ПТНЗ необхідним є законодавче утвердження переліку базових підприємств для навчальних закладів у регіоні (прийняття положення про базові підприємства), вирішення питань про закріплення ПТНЗ за базовими підприємствами, розробка для підприємств, що працюють у комплексі з навчальними закладами, системи пільгового оподаткування.

Найбільш нормативно забезпеченим в Україні є питання сприяння працевлаштуванню випускників, значну роль у розв'язанні якого відіграє прийняття 20.12.05 Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу, або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцям». Згідно з законом протягом року роботодавцю надається дотація за створення робочого місця для молодого фахівця у розмірі фактичних витрат на основну та додаткову заробітну плату. Але, незважаючи на позитивний вплив даного закону на працевлаштування молоді, існують питання, що потребують вирішення. Потребує законодавчого регулювання укладення угод між трьома сторонами: роботодавцем, учнем та навчальним закладом, оскільки роботодавець не має правових гарантій у тому, що спеціаліст, підготовку якого фінансувало підприємство, буде згоден зайняти відповідне робоче місце після закінчення ним учбового закладу.

Таким чином, у сфері покращення нормативної бази щодо забезпечення правової основи взаємодії роботодавця та системи освіти ще залишаються слабкі сторони, що потребують регулювання найближчим часом.

Потрібна навчальним закладам і допомога замовників кадрів. Інститут колишніх базових підприємств припинив своє існування. Однак без допомоги підприємств, які сьогодні не дають навчальним закладам ні техніки, ні сировини, ні інструменту їм не обійтись. Якщо не повернути підприємства обличчям до освіти, ми можемо опинитись у такому становищі, коли фахівця завтрашнього дня готуватимемо на вчорашній техніці.

Світові тенденції спонукають до вдосконалення систем, що забезпечують навчання і перенавчання протягом усього життя, оновлення змісту освіти, впровадження нових технологій організації професійної підготовки кадрів. Суспільство, що базується на знанні, зумовленому цим змінами, має запропонувати інші небачені досі методики в галузі освіти і підготовки [90].

При організації позанавчальної підприємницької діяльності студентів, результатом якого має бути розвиток їх професійного потенціалу, набуває особливого значення і створення оптимальних умов для ефективної навчальної діяльності студентів, а саме – комплексне методичне забезпечення навчального процесу, застосування форм і методів навчання, адекватних аудиторії слухачів.

Високі вимоги до методичного забезпечення навчального процесу зумовлюються стислими термінами навчання та потребою сучасного ринку праці у професіоналах високого рівня кваліфікації. Не потребує доказів, що для забезпечення належного рівня якості професійного навчання безробітних необхідні інструктивно-методичні матеріали до практичних, лабораторних, семінарських занять, методичні матеріали для слухачів з питань самостійного опрацювання фахової літератури тощо [86]. Ця робота потребує постійного поновлення та своєчасного реагування на зміни у змісті, засобах навчання тощо.

Окрім вдосконалення законодавства, змін у структурі підготовки науково-педагогічних працівників та оновлення навчально-методичного забезпечення в процесі залучення роботодавців до організації позанавчальної діяльності студентів важливим є звернення до недержавних форм регулювання процесу налагодження взаємовідносин бізнесу і системи освіти, одною з яких є вдосконалення організаційних форм співпраці. Для сприяння даному процесу в Україні доцільним є вивчення позитивного міжнародного досвіду та адаптація його до українських умов.

Однією з найбільш розповсюджених і дієвих форм взаємодії різних груп суспільства в США є функціонування різноманітних асоціацій, які є вільними утвореннями, що здійснюють взаємодію громадянського суспільства і держави. В США асоціації відіграють важливу роль у відстоюванні інтересів і просуванні ідей певних верств і груп суспільства. Це перш за все проявляється: в лобюванні власних інтересів в уряді, при складанні законопроектів, їх обговоренні, розгляді та прийнятті; в розробці, забезпеченні, реалізації конкретних програм і заходів щодо реалізації власних ідей і задач на різних рівнях: окрема організація, штат, загальнонаціональний рівень.

Позитивним прикладом функціонування асоціацій в Україні є створення Асоціацій випускників деяких вищих навчальних закладів, які є громадськими організаціями, тісно пов'язаними з факультетами, адміністрацією, викладацьким складом, випускниками, студентами [128].

Задачами асоціації є:

- зміцнювати і розвивати творчі і дружні зв'язки між випускниками, сприяти створенню зв'язків студентів з випускниками;
- надавати допомогу в працевлаштуванні випускників, налагоджувати зв'язки і підписувати угоди про співробітництво з компаніями, допомагати в роботі випускникам;
- заохочувати взаємодопомогу і створювати ділові контакти серед випускників;

– проводити консультації в сфері трудового законодавства і будь-якої економічної області.

Цінністю функціонування таких асоціацій:

– можливість працевлаштування з рекомендацією в рамках постійно діючої програми «Працевлаштування випускників»;

– підбір кадрів за замовленням підприємства, де працює випускник на основі вимог роботодавця;

– широкі ділові контакти з випускниками – членами Асоціації в сфері бізнесу, управління і політики;

– допомога в реалізації службової і наукової кар’єри;

– надання широкого спектра консультаційної допомоги у всіх сферах економіки підприємствам і організаціям, де працюють випускники або безпосередньо випускникам (маркетингові дослідження; соціологічні опитування; дослідження в зовнішньоекономічній діяльності; розробка і реалізація тренінгів і ділових ігор для менеджерів; допомога в складанні бізнес-планів і т. д.);

– фінансування розробок і сприяння впровадженню результатів принципово нових наукових ідей;

– формування і підготовка проектних студентських груп за бажанням замовника;

– підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації з економічних спеціальностей [143, с. 224-230].

Асоціація випускників виконує ряд програм щодо налагодження тісних зв’язків з роботодавцями, випускниками, що дає можливість навчальному закладу отримувати допомогу в організації навчального процесу, працевлаштуванні випускників. Найбільш цікавими з даних програм є:

1. «Alma mater». Установлення культурних і ділових контактів з випускниками, що проживають в інших країнах.

2. «Меценат року». Нагородження найбільш активних учасників різних програм Асоціації випускників, що здійснювали фінансову і матеріальну підтримку.

3. «Економічна освіта ХХІ століття». Передбачає впровадження нових освітніх технологій, проведення науково-практичних конференцій, семінарів, створення умов для проходження стажування викладачів і виробничої практики студентів.

4. «Працевлаштування випускників». Створено спеціальну службу працевлаштування, що вивчає попит на окремі спеціальності на ринку праці і сприяє працевлаштуванню випускників. Служба працевлаштування укладає угоди про співробітництво з підприємствами й організаціями, в які направляються студенти на роботу і практику. Служба працевлаштування проводить кожен семестр «Дні кар'єри» (Ярмарки вакансій), де зустрічаються здобувачі і роботодавці, організовує курси ІС-бухгалтерія, комп'ютерні курси і т. д. Так, в межах реалізації даної програми за останній рік службою працевлаштування була проведена наступна робота: отримали консультації з проблем працевлаштування 35 студентів, направлені на співбесіду з роботодавцями 37 випускників, з них працевлаштовані – 23. Що стосується працевлаштування випускників, що навчалися за державним замовленням, завдяки заходам «Ярмарок вакансій», що проводилися компаніями «Проктер енд Гембл», «Філіпп Моріс», «Прокредитбанк» та ін., змогли отримати роботу 57 осіб. Наведені дані свідчать про ефективність та дієвість програми «Працевлаштування випускників», здійснення якої є одним з найважливіших напрямів роботи Асоціації випускників.

5. «Підприємство + Наука». Проведення наукових досліджень на замовлення підприємств (маркетингових, з нормування праці, оцінки персоналу і т. д.), розробка бази для впровадження проведених досліджень, проведення промоакцій і рекламних компаній, а також багато інших проектів із залученням кращих фахівців університету, України, Англії й ін.

б. «Бізнес – контакт». Сприяння здійсненню бізнес-контактів серед випускників. Організація адресної кур'єрської доставки рекламної інформації на підприємства, на яких працюють члени асоціації [143, с. 224-230].

Таким чином, Асоціація випускників є втіленням позитивного міжнародного досвіду ефективної форми співробітництва на взаємовигідних умовах роботодавця, студента та навчального закладу.

Окрім асоціацій, практика організації яких в світі є дуже розповсюдженою, цікавим і перспективним напрямом установалення співробітництва та взаємодії між університетами і працедавцями є втілення нових форм взаємодії «освіта-наука-бізнес». Це питання не є новим для України, де вже біля 10 років обговорюється модель науково-освітньо-виробничого комплексу, сформовані нормативні основи його організації, укладені угоди про співробітництво, однак досі не спостерігається значного результату. У той же час у світі є організації, що ефективно працюють у цьому напрямку. Сьогодні у нас з'явився реальний шанс втілення даної ідеї співробітництва. Українські навчальні заклади беруть участь у проекті Темпус-Тасіс «Механізм встановлення співробітництва та взаємодії між університетами та працедавцями», в межах якого планується створення надійного інтерфейсу університет-наука-бізнес на базі вивчення накопиченого досвіду. Мета проекту – заснування університетських структур, необхідних для зміцнення зв'язків між університетом та зовнішнім середовищем шляхом створення центрів знань і технологій та центрів навчання і перенавчання дорослого населення. Подібна ідея успішно реалізована в м. Сандерленд (Англія), де створений регіональний технологічний центр Knowledge House, який, з одного боку акумулює науковий потенціал трьох університетів міста, з іншого, систематизує і структурує його, орієнтуючись на попит з боку промислових підприємств. Девізом організації є – «Перекладемо мову знань на мову бізнесу». Knowledge House – це незалежна від обох сторін структура, що працює на комерційній основі, має штат працівників і виконує такі функції: популяризація і реклама

інтелектуальних продуктів у виробничій сфері, сприяння зростанню ефективності виробництва за рахунок втілення сучасних розробок; вивільнення наукових робітників від юридичного супроводу науково-дослідницьких робіт, що виконуються за замовленням; сприяння зростанню доходів наукових робітників за рахунок максимального використання їх потенціалу, постійний моніторинг і формування попиту на наукові продукти [143, с. 224-230].

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що в Україні сьогодні існують дієві напрями і перспективи налагодження тісної взаємодії між наукою, освітою і бізнесом, що потребують формування нормативної бази в сфері стимулювання роботодавців до прийняття участі у підготовці і працевлаштуванні кадрів, вдосконалення організаційних форм співпраці та втілення нових форм взаємодії «університет – наука – бізнес» в межах міжнародних проектів. Комплексне здійснювання названих заходів сприятиме наближенню змісту освітніх послуг до потреб роботодавців

Аналіз результатів моніторингу якості надання освітніх послуг у сфері вищої освіти, вимог ринку праці до вмінь випускників вищих навчальних закладів, звернень та пропозицій роботодавців з питань забезпечення якості професійної підготовки випускників показує, що в умовах ринкової економіки ситуація з організацією практичної підготовки у вищих навчальних закладах суттєво погіршилась. У результаті цього, між вимогами ринку праці та практичними результатами освітньої діяльності вищих навчальних закладів утворився відчутний розрив, що призводить до численних нарікань з боку споживачів освітніх послуг та роботодавців, зокрема на відсутність навичок практичної роботи за обраним напрямом або спеціальністю, знань сучасних технологій та обладнання підприємств, їх діючої нормативної бази і, як наслідок, зростання часу адаптації випускників на первинних посадах, ускладнення працевлаштування і зниження престижу вищої освіти загалом.

При цьому, як вже зазначалося вище більшість студентів так чи інакше схильні організовувати власне дозвілля, позанавчальну діяльність. Проте

сполучати навчальний процес і трудову діяльність без чітко спланованої системи й консультування не можна. Не можна, в першу чергу через нерозуміння взаємозв'язку праці й навчання особистість губиться і у цей момент навчальний процес втрачає свою первісну цінність. Студент через те, що не відчуває свою самореалізацію та не задоволений своєю творчою діяльністю, а також отриманими духовними та матеріальними результатами – починає намагатися домогтися успіху в трудовій діяльності – приділяючи усе більше й більше часу роботі. Мотивація до навчання у ВНЗ в цей момент починає згасати, однак до навчання трудовому процесу починає зростати. А от знайти можливість сполучати й збагачувати перше й друге йому може допомогти тільки правильно спланована структура позанавчальної роботи в конкретному ВНЗ. Це дозволить студентам ВНЗ із самого початку займати себе правильною й бажаною факультативною діяльністю, навчитися приймати рішення, планувати свій час, стати дорослими в повному розумінні слова, і починати поступово вводити себе в трудову діяльність, шляхом прослуховування семінарів, вироблення й відпрацьовування навичок, а також практики на місцях зайнятості – тобто вчитися тому, чому звичайно вчать тільки після закінчення ВНЗ.

Позанавчальна діяльність у конкретному ВНЗ вже одержала широку популярність. Досліджуючи досвід вітчизняних і західних ВНЗ, нагромадився величезний матеріал «планування й зайнятості студента в процесі його позааудиторної діяльності». Кожний ВНЗ має або структуру факультативної роботи, або секції, або кружки, або лабораторії, або гільдії студентів, які працюють на конкретних об'єктах, виконуючи нескладні завдання, або просто міні організації «молодих підприємців».

Проте, у багатьох вищих навчальних закладах зв'язки з відповідними галузями економіки значною мірою втрачені, а дії з їх відновлення не проводяться. Обсяги практичної підготовки, незважаючи на встановлені стандартами вищої освіти нормативи, часто скорочуються на всіх етапах навчання за рахунок корегування навчальних планів; має місце заміна

практик на формальне перебування студентів у розпорядженні кафедр (відділень), а в окремих випадках – залучення студентів під час практики до господарських робіт як у навчальному закладі, так і за його межами. Особливо це стосується напрямів підготовки фахівців для виробничої сфери та сфери обслуговування. У результаті цього, у вищих навчальних закладах, за окремими винятками, не здійснюється підготовка фахівців на конкретне робоче місце. У багатьох вищих навчальних закладах звіт про практику стає формальним документом, в якому подаються результати несамотійного виконання студентом завдань практики. Захисти звітів про практику в установленому порядку у більшості випадків не проводяться [74].

Багато західних та вітчизняних науковців і практиків вважають інвестиції в людину, зокрема у сферу освіти, одним з головних джерел примноження національного багатства. Адже такі інвестиції, на їх думку, забезпечують значний довгостроковий економічний ефект. Головним результатом економічної віддачі освіти теоретики людського капіталу вважають приріст доходу (заробітної плати) працівника завдяки підвищенню його освітнього та професійного рівня, тобто відмінності в зарплаті відображають відмінності в освіті й продуктивності праці.

У сучасних умовах стає очевидним, що майбутнє не тільки окремої людини, а й країни в цілому буде залежати від освітнього рівня та підприємницьких здібностей населення. Але вища школа та наука в Україні ще не стала державним пріоритетом. Пройдений Україною шлях реформації показує, що орієнтація тільки на ринкові засоби перетворень економіки без врахувань фундаментальних умов наукового забезпечення сучасного інноваційного рівня виробництва є не тільки помилковою, а й шкідливою.

Українські промислові підприємства послабили увагу в науково-технічній сфері внаслідок ряду причин: відсутність у підприємств власних коштів, більша вартість кредитних ресурсів, низькі показники інноваційної активності в промисловості держави тощо. Промислові підприємства орієнтуються в своїй інноваційній діяльності на вирішення тактичних, а не

стратегічних завдань. На це вказує спрямованість на кінцеві етапи інноваційної діяльності.

Для усунення негативних явищ в економічному та суспільному житті підготовка фахівців у вищих навчальних закладах повинна бути спрямована не тільки на озброєння випускників певним обсягом знань, а й на забезпечення певного місця в соціально-економічній системі: науці, виробництві, підприємстві та інших сферах, напрацювання своєї інтелектуальної власності на основі органічного поєднання навчального процесу з практикою, науковою та інноваційною діяльністю.

Таким чином, основною проблемою сучасного випускника ВНЗ є недостатня базова практична підготовка, тому фахова діяльність вдається йому важко і виникають проблеми з успішною професійною адаптацією і компетентністю. У свою чергу роботодавці зацікавлені у співпраці з досвідченими фахівцями, або з молодими спеціалістами, які зарекомендували себе ще студентами і на навчання яких доцільно вкладати гроші для подальшої співпраці. Тому нині на ринку праці відбувається складна ситуація для більшості випускників ВНЗ. Шляхом укладання договору з роботодавцем, ВНЗ в змозі надати практичну підготовку майбутньому фахівцю, а по закінченню навчання, студент зможе зразу піти на роботу з достатнім досвідом [7, с. 45-47].

Трансформація суспільно-економічних відносин в Україні протягом останніх років об'єктивно не могла не призвести до суттєвих організаційних змін і в системі вищої освіти. Виникнення нових навчальних закладів, в тому числі і приватних, підвищивши рівень конкуренції між ними і збільшивши за рахунок цього вимоги до якості підготовки фахівців, спричинило водночас досить багато проблем. Однією з найскладніших, на нашу думку, є проблема формування відповідного потенціалу науково-педагогічних працівників. Ця проблема багатоаспектна через наявність прямих і прихованих взаємозв'язків та взаємовпливу в системі «освіта-виробництво». Особливої уваги потребує не стільки проблема забезпечення ВНЗ спеціалістами у необхідній кількості

та певного рівня професійної підготовки, скільки здатність наявного і потенційного науково-педагогічного персоналу адаптуватися до новітніх прогресивних вимог у сфері методики викладання, до динамічних якісних змін у попиті на робочу силу, забезпечуючи пристосованість до цих змін майбутніх фахівців. Перевіреном на практиці фактом є те, що умова максимальної вигоди підприємства від персоналу – відповідність завдань зайнятої ним посади його професійним якостям, вимогам до інтелектуального розвитку, здатність розуміти сутність проблеми, бачити оптимальні способи її вирішення, спираючись на практичні завдання і прогнозування.

Підприємницькі здібності, поєднуючи в собі технічну і гуманітарну складові, передбачають постійне своєчасне реагування на процеси суспільного розвитку. Досить складною проблемою в умовах значної динамічності вимог до підприємницьких рішень залишається певне «відставання» теоретичних курсів від існуючої у зовнішньому середовищі практики бізнесу. Одним із ефективних шляхів її вирішення вважаємо ініціативу вищих навчальних закладів щодо створення лабораторій, кафедр науково-дослідних підрозділів безпосередньо на виробництві.

За європейськими стандартам дипломований фахівець відразу займає робоче місце і виконує свої посадові обов'язки. Саме наявність диплому про вищу освіту гарантує високий рівень професійної підготовки. А гарантія цього – високе реноме університету. Якщо фахівець не буде підготовлений належним чином й роботодавець буде мати до нього претензії, то імідж університету може серйозно постраждати. Найбільше не влаштовує зарубіжних роботодавців низька дієвість знань, тобто уміння вчорашніх студентів використовувати набуті знання та навички на практиці [120].

У нашій країні такий підхід тільки починає розвиватися, але вищим навчальним закладам вже зараз необхідно розглянути можливість перебудови навчально-виховної роботи, оскільки реформування всієї національної системи вищої освіти в рамках Болонського процесу є складною, масштабною та довготривалою дією [116, с. 42-48].

Саме у зв'язку з вищенаведеним, важливою особливістю сучасної підготовки конкурентоздатних фахівців є інтегрована система підготовки, яка об'єднує теоретичне навчання студентів за певним напрямом з їх професійною діяльністю на підприємствах (організаціях, закладах). Такий підхід спрямований на подолання суперечності між новими технологіями виробництва, що потребують сучасної техніки, та існуючою навчально-матеріальною базою вищих навчальних закладів, на якій організовується практична підготовка студентів. Важливою умовою реалізації цього напрямку є інтегрована система підготовки – створення інноваційних навчально-науково-практичних центрів.

Інтегрована система підготовки потребує тісних взаємовідносин з підприємствами (організаціями, закладами), на замовлення яких проводиться підготовка фахівців. Зазвичай, такі підприємства в минулому були «базовими» для навчального закладу. Прагнення системи освіти до найбільш повного задоволення потреб ринку праці в кваліфікованих фахівцях знаходили відображення у різних формах співробітництва з підприємствами. Починаючи з 30-х років минулого сторіччя, в СРСР існувала відома схема «завод-вуз», у Великій Британії з 1903 р. – «сендвіч-програма», у США з 1906 року – «кооперативне навчання» [91, с. 42].

Вітчизняні та закордонні науковці зазначають, що сучасний університет – це вже не тільки вища школа плюс наукові дослідження, але й складна багатофункціональна структура, яка здійснює освітянську, наукову, інноваційну діяльність, що вносять реальний внесок у соціально-економічний розвиток регіону, країни. На думку М.Федорова [138, с. 71-75], постіндустріальна економіка, заснована на знаннях, ставить перед університетом триєдине завдання, що включає підготовку спеціалістів, проведення наукових досліджень, комерціалізацію результатів НДДКР. Деякі вчені вважають, що інтеграція освітньої, наукової та інноваційної діяльності має спрямовуватись на формування і розвиток певного промислово-економічного кластеру, який є пріоритетним для регіону та/або галузі [109].

Функціонування інноваційних навчально-науково-практичних центрів спрямовано на інтенсифікацію процесів розроблення, виробництва та впровадження конкурентоспроможної продукції зі спрямуванням узгоджених дій наукових організацій, інноваційних структур, закладів освіти, промислових підприємств і компаній, інвестиційних і венчурних фондів, суб'єктів бізнесу та підприємництва на задоволення потреб внутрішнього ринку і нарощування експортного потенціалу країни.

Завдяки тісній співпраці університету і інноваційних навчально-науково-практичних центрів створюються умови виведення на ринок праці висококваліфікованих спеціалістів, спроможних вести інноваційний бізнес, розробляти та впроваджувати нові науково-технічні розробки. При цьому освіта має можливість навчати студентів на реальних проектах, що надає їм можливість в подальшому адаптуватися до сучасних ринкових умов господарювання, отримувати доступ до інноваційних джерел та практичні навички створення інновацій.

Науковці в рамках такого інноваційного навчання матимуть можливість впроваджувати свої ноу-хау та отримувати роялті за це, створювати нові інноваційні малі підприємства через співпрацю з бізнес-інкубатором, збільшувати обсяги наукової тематики.

Функціонування інноваційних навчально-науково-практичних центрів створює більш ефективний зв'язок між наукою у ВНЗ і високотехнологічними вітчизняними підприємствами. При цьому підприємства отримують нові наукові розробки для виробництва конкурентоспроможної на ринках продукції і поповнюють свій кадровий склад молодими кваліфікованими фахівцями. Реалізація інноваційних проектів та впровадження їх результатів на високотехнологічних підприємствах, що є партнерами інноваційного середовища наукового парку, сприяє підвищенню їх інноваційного рівня.

Взаємодія наукових груп університету з підприємством надає їм можливість отримати інформацію про інноваційний потенціал та проблеми

підприємств, що потребують вирішення. Завдяки укладанню угод про стратегічне партнерство між науковим парком, підприємством та за потребою інвестиційною компанією чи венчурним фондом в інноваційному середовищі створюються інноваційно-виробничі секції, учасники якої опікуються інноваційним розвитком підприємства. Підприємство-партнер наукового парку, виходячи з потреби співпраці з підприємствами, які пов'язані з ним виробничим циклом, також зможе залучати наукову групу інноваційно-виробничої секції до розвитку своїх виробництв, оновлювати їх кадровий склад за рахунок прийняття на роботу студентів університету, що мають досвід співпраці з підприємством-партнером наукового парку.

Кожна така інноваційно-виробнича секція в структурі інноваційного середовища матиме власне середовище, яке утворюється завдяки функціонуванню і взаємодії всіх його учасників.

Завдяки тісній співпраці учасників інноваційно-виробничої секції створюватиметься інноваційний продукт, який є результатом взаємодії складових: наука, освіта, виробництво та фінанси. Четверта складова – фінанси є необхідною умовою створення інновацій в умовах існуючого натепер обмеженого фінансування інноваційного розвитку вітчизняних підприємств і наукових установ. Інвестиційна компанія або венчурний фонд співпрацюючи з підприємством і науковцями мають змогу отримати прибуток не тільки від продажу прикладних розробок, але й від серійного виробництва інноваційної продукції

Нова організація структури відносин між навчальним закладом і підприємствами та організаціями різної форми власності передбачає нову концепція підготовки кваліфікованих фахівців, у зв'язку з принципово новими підходами до організації практичної підготовки студентів за схемою «студент-робітник-бакалавр-магістр-науковець-бізнесмен» Поставлена мета досягається за рахунок:

- надання студентам протягом перших двох курсів ліцензованих робітничих професій, які відповідають майбутнім спеціальностям;

- моніторингу ринку праці в регіонах України, ґрунтовного вивчення потреб та вимог роботодавців різних секторів економіки та сільського господарства щодо практичних навичок і знань фахівця нової формації;
- працевлаштування студентів на другому та третьому курсах на вакантні робочі місця підприємств, організацій та фірм різної форми власності для проходження робочих триместрів у визначені графіком навчального процесу і у відповідності до їх робітничих професій та законодавства України про працю;
- проходження студентами на четвертому курсі науково-дослідного практикуму в інноваційних навчально-науково-практичних центрах;
- залучення студентів, магістрантів аспірантів до роботи над проектами в інноваційних навчально-науково-практичних центрах;
- проведення переддипломної практики студентів в місцях їх ймовірного майбутнього працевлаштування.

Виробнича діяльність в інноваційних навчально-науково-практичних центрах дає можливість студентам не тільки вдосконалити практичні навички та підвищити кваліфікацію, а також сприяє формуванню професійних здібностей, необхідних для вирішення проблем і задач, з якими вони, в майбутньому молоді спеціалісти, зустрінуться на виробництві.

При цьому створюються умови для повної інформованості про можливості кожної із сторін, що має вирішальне значення для визначення тривалості схеми навчання, ролі та місця спеціаліста на виробництві чи в бізнесі.

Реалії сьогодення молодих спеціалістів в умовах, коли держава не сприяє їхній практичній підготовці під час навчання та працевлаштуванню після закінчення вузу, підтверджують змістовність нових форм навчання і виробничих відносин, які в кінцевому підсумку створюють фахівця відповідно до вимог сучасного виробництва, а також передумови для завоювання ринку праці як студентами, так і випускниками ВНЗ України.

Цільова підготовка спеціалістів по лінії інтеграції навчання з виробництвом (25% місць від державного замовлення) окрім практичної підготовки відіграє значну роль у працевлаштуванні випускників, в договорі про яку передбачається забезпечення фахівців робочим місцем згідно штатного розпису підприємства, організації, установи після закінчення університету.

Відповідно до проведених досліджень близько 40% випускників тих навчальних закладів, в які введена практика робочих триместрів, направляються для працевлаштування на підприємства та в організації, в яких вони проходили ці робочі триместри.

Створення при вищих навчальних закладах навчально-науково-виробничих комплексів забезпечує координацію спільної діяльності навчальних закладів, підприємств, організацій та установ, що входять до їх складу. В систему навчання впроваджується ступенева підготовка фахівців за наскрізними навчальними планами, комплекси сприяють ефективному використанні науково-педагогічних та виробничих кадрів, матеріально-технічної бази та соціальної інфраструктури, навчанню в аспірантурі й докторантурі фахівців з виробництва.

Головним функціональним завданням навчально-практичних центрів стало забезпечення поліваріантності навчання під час проведення навчально-виробничих практик із спеціальних дисциплін, пропагування досягнень науково-технічного процесу, сучасних технологій в економіці, узагальнення і впровадження світового досвіду з практичної підготовки та перепідготовки працівників. Це досягається наданням навчальним закладам консультативної практичної допомоги з організації навчання, забезпеченням відповідного рівня підготовки викладачів.

Винятково важливе значення в діяльності цих центрів має ознайомлення практикантів з новою технікою, інтенсивними технологіями. стан забезпечення центрів сучасною технікою вітчизняного і закордонного виробництва, а також залучення наукових установ, фірм, організацій, що

здійснюють впровадження нових технологій. Разом з матеріально-технічним оснащенням центрів формується відповідне методичне та інформаційне забезпечення [142].

Отже, поєднання прогресивних технологій навчання, врахування вимог відповідних нормативно-правових актів, використання сучасної матеріально-технічної бази навчальних закладів, зокрема регіональних навчально-практичних центрів на основі сучасних особистісно розвивальних технологій навчання, дає можливість досягти позитивних результатів у практичній підготовці студентів – майбутніх фахівців, конкурентоспроможних на сучасному ринку праці.

ВИСНОВКИ

Основною рушійною силою розвитку ринкової економіки є підприємницька діяльність, котра особливо активізується в умовах наявності конкурентного середовища.

Під підготовкою молоді до підприємницької діяльності розуміється процес створення таких умов (на заняттях та у позааудиторний час) для формування в молоді системи загальноосвітніх і спеціальних знань, духовних, національних, громадянських, розумових, вольових, фізичних та специфічних для сфери бізнесу якостей, які дозволяють підприємцю ефективно виконувати свої функції.

Основними напрямками формування особистісної готовності сучасної молоді до підприємництва вважають такі:

1) підготовка сучасної молоді до підприємництва повинна відбуватись в умовах інтегрованого змісту навчання й активних форм організації його засвоєння. Йдеться про інтегрований навчальний предмет – економічну психологію;

2) освіта зобов'язана готувати молодь до праці не лише з усвідомленням її необхідності, а й з почуттям задоволення від її духовних і матеріальних результатів. Тож формування почуттів духовного і матеріального задоволення від результатів праці є першоосновою підготовки учнів до оволодіння новою для них підприємницькою працею.

Формування якостей підприємництва неможливе поза наявним культурним досвідом людства. Вже перші кроки пов'язані із освоєнням культурного досвіду. Це не тільки набуття навичок діловитості чи вміння орієнтуватися в так званому діловому світі. Освоєння культурного досвіду в підприємстві відбувається шляхом формування первинних ціннісних орієнтацій. Індивідуально цей процес починається в дитинстві і

продовжується в зрілому віці. Тобто, молодь повинна пройти той шлях морального становлення, що й людство.

Таким чином, формування морально-етичних засад починається в ранньому дитинстві, коли індивід починає з необхідністю стиснутий до меж індивідуального буття шлях освоєння духовно-моральної культури людства.

Успішному формуванню морально-етичних засад підприємництва сприяє існуючий соціальний механізм впливу на індивіда (система виховання і навчання).

Особливо велике значення надається сім'ї у вихованні морально-ціннісної сфери майбутнього підприємця. Батьки уособлюють ті якості, які розвиваються потім у дитини. Провідним видом виступає рольова гра. В школі в учнів повинна виховуватись інтелектуальна і моральна готовність до майбутньої професійної діяльності. Тому моральне виховання підлітка як майбутнього підприємця повинно мати за мету розвиток особистості, зміну її психології як цілісної системи, її глибинних основ, формування специфічних мотивів і здібностей.

Істинний підприємець – той, хто зуміє запровадити свою ідею в життя. Тому однією з найважливіших для нього якостей є перехід від думки до практичних дій. Підприємець повинен створити свою тактику, тисячу раз все обдумати, перш ніж почати діяти. Не кожний може вистояти і довести свою справу до кінця. Іноді на здійснення задуму йдуть довгі роки, треба подолати тисячі перешкод, щоб добитися свого. Тому не кожна людина може стати підприємцем. Для реалізації себе як підприємця в економічному житті суспільства необхідні певні якості, психологічні властивості особи, притаманні від народження, успадковувані або виховані в дитячі роки.

Безпосереднє завдання формування підприємницьких здібностей молоді лежить на економічній освіті. Метою економічної освіти є така підготовка молоді, яка забезпечить їй достатній ступінь життєвої компетентності у сфері економічних відносин на рівні держави, родини та

окремої людини. Загальні економічні знання потрібні кожному незалежно від життєвого й професійного вибору. Основні завдання економічної освіти: у сфері навчання – засвоєння учнями систематизованих економічних знань, умінь і навичок економічної діяльності; вироблення економічної свідомості, світогляду, переконань; набуття умінь і навичок самостійного оволодіння й застосування економічних знань, аналізу та оцінки економічних явищ і процесів; у сфері самопізнання – осмислення свого індивідуального економічного потенціалу, формування стійких навичок свідомої економічної поведінки й мислення, позитивних особистих якостей, вироблення активної життєвої позиції; у сфері мотивації – розвиток пізнавального інтересу до проблем економіки, формування постійної потреби в економічних знаннях, прагнення до цивілізованого підприємництва, що повинно стати засобом соціального захисту, полегшити розв’язання проблеми зайнятості молоді, її адаптації до ринкових умов господарювання.

Завдання економічної освіти полягає в перетворенні економічних знань молоді в економічне мислення, а далі – в економічну поведінку та економічну дисципліну як окремої людини, так і суспільства в цілому. Дуже важливо при цьому виховувати відкритість до зовнішнього світу, визнання за кожною людиною права на творчу працю, вміння прогнозувати, інтерес до інновацій, уміння працювати в колективі, не принижуючи здібностей кожного його члена.

Має зазнати змін система освіти, яка повинна забезпечити підготовку молоді до праці в умовах нових економічних відносин. Найбільш важливими новаціями є такі: формування єдиного відкритого простору вищої освіти; впровадження кредитно-модульних технологій навчання на базі європейської системи трансферу кредитів; стимулювання мобільності студентів і викладачів у межах європейського регіону; прийняття системи двох освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавр-магістр, які повинні змінити існуючі в Україні наукові ступені; розвиток європейської співпраці у сфері контролю за якістю вищої освіти; забезпечення працевлаштування випускників вищих

навчальних закладів України в європейському ринку праці виданням Додатку до диплома, рекомендованого ЮНЕСКО.

Аналіз провідних тенденцій розвитку процесу трудової соціалізації сучасної молоді дозволяє зробити певні висновки. По-перше, у зв'язку з становленням ринкових відносин з'явилася невелика, але дуже стійка група молоді, яка вирішує свої матеріальні проблеми за рахунок батьків. По-друге, незважаючи на те, що молодь, як і раніше, береться за різноманітну роботу, зростаючу роль у її трудовій соціалізації та матеріальному забезпеченні відіграють сфери діяльності, які обслуговують інфраструктуру сучасного ринку (маркетинг, роздрібна торгівля, комерційні угоди, участь у рекламних акціях тощо). По-третє, аналіз проблем трудової діяльності сучасної молоді згідно з проведеними дослідженнями показує, що зростає значення процесу трудової соціалізації на основі спеціальності, одержаної у навчальному закладі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акмеологія – наука ХХІ століття: розвиток професіоналізму: матеріали до 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф. / Київський міський педагогічний ун-т ім. Б.Д.Грінченка; Міжнародна академія акмеологічних наук; Українська академія акмеологічних наук / Галина Данилова (авт.упоряд.), Зінаїда Сіверс (авт.упоряд.) – К.: КМПУ ім. Б.Д.Грінченка, 2007. – 48 с.
2. Акмеологія з основами психології кар'єри: Навч.-метод. посіб. / О.М. Гавалешко (уклад.) / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2004. – 84 с.
3. Акопян В. Г. Морально-етичні цінності підприємця: формування та розвиток (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Акопян Валерій Григорович. – К., 2004. – 167 с.
4. Алєйніков М. М. Розвиток музично-творчих здібностей молодших школярів у ігровій діяльності (на матеріалі дитячих муз.шкіл та муз.студій): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / М.М. Алєйніков. – К., 1995. – 26 с.
5. Алфімов Д. В. Педагогічні основи підготовки старшокласників до підприємницької діяльності у приватному бізнес-ліцеї: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Д.В. Алфімов. – Луганськ, 2001. – 20 с.
6. Андреев В. И. Саморазвитие творческой конкурентоспособной личности менеджера / В.И. Андреев. – Казань, 1997. – 251 с.
7. Астахова В. І. Проблеми подальшого розвитку освіти / В. І. Астахова, К. В. Астахова // Соціологія міста: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ.: Основа, 2001. – С. 45-47.
8. Астахова Е. В. Трансформація соціальних функцій вищого образования в современных условиях: Учебн. брошюра по социологии

образования для магистров, аспирантов, преподавателей высшей школы / Е.В. Астахова. – Х.: ХГИ „НУА”, 2000. – 75 с.

9. Байденко В. И. Болонский процесс: Курс лекций / В.И. Байденко. – М.: Логос, 2004. – 208 с.

10. Барташніков О. О. Розвиток сенсорних здібностей і пам'яті у дітей 5-7 років: Тести та ігри / О.О. Барташніков, І.А. Барташнікова. – Тернопіль: Богдан, 1998. – 70 с.

11. Барташнікова І. А. Розвиток уяви та творчих здібностей у дітей 5-7 років: Тести та ігри / І.А. Барташнікова, О.О. Барташніков. – Тернопіль: Богдан, 1998. – 85 с.

12. Белаш О. Ю. О маркетинговой деятельности в государственном вузе / О.Ю. Белаш // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – №1. – С. 97-107.

13. Білоус С. Ю. Розвиток дослідницьких здібностей старшокласників у процесі діяльності Малої академії наук (на матеріалі фізики): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / С.Ю. Білорус. – Запоріжжя, 2005. – 329 с.

14. Благінін М. Т. Розвиток творчих здібностей учнів у процесі вивчення музики: З досвіду роботи вчителя музики і співів Носівської серед. шк. № 1 В.І. Бурноса / М.Т. Благінін / Чернігівський обласний ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти. – Чернігів, 1997. – 34 с.

15. Бобко Л. О. Гуманістичне виховання студентів вищих навчальних закладів фінансово-економічного профілю у позанавчальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л.О. Бобко. – К., 2004. – 19 с.

16. Богданов В. С. Проблеми інноватизації сучасної освіти в системі філософсько-соціологічних аргументацій / В.С. Богданов // Проблеми освіти. – Вип. 3. – К.: ІСДО, 1995. – С.22-28.

17. Болотов В. А. Компетентностная модель: то идеи к образовательной парадигме / В.А. Болотов, В.В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 26-35.

18. Бубка С. Н. Формування індивідуальних здібностей студентів у процесі фізичного виховання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С.Н. Бубка. – К., 2001. – 18 с.

19. Булда А. А. Розвиток творчих здібностей старшокласників у процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін: Навч.-метод. посіб. / А. А. Булда, М. М. Роговенко / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 236 с.

20. Бунакова І. В. Соціальні здібності особи як об'єкт філософського аналізу (історико-філософський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії» / І.В. Бунакова. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.

21. Бусыгин А. О. Предпринимательство / А.О. Бусыгин. – М.: Интерпракс, 1994. – 204 с.

22. Бухалков М. И. Внутрішньофірмове планування: Підручник / М.И. Бухалков. – М.: Инфра-м, 2001. – 324 с.

23. Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер; Ю.Н. Давыдов (сост.), М.И. Левина (пер.). – 2-е изд., доп., перераб. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 651 с.

24. Витоки творчості: Розробки уроків та позакласних заходів з розвитку творчих здібностей учнів: Посібник / К. І. Приходченко (уклад.). – Донецьк : Сталкер, 1998. – 410 с.

25. Вінниченко Є. Ф. Розвиток творчих здібностей старшокласників у процесі навчання інформаційних технологій розв'язуванням атематичних задач: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02

«Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / Є.Ф. Вінниченко. – К., 2006. – 20 с.

26. Вітюк Н. Р. Психологічні особливості формування комунікативних здібностей у майбутніх вчителів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Теорія і методика виховання» / Н.Р.Вітюк. – Рівне, 2002. – 20 с.

27. Власова О. І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / О.І. Власова. – К., 2006. – 425 с.

28. Волков В. Л. Вільна боротьба: базова фізична підготовка: Історія розвитку. Формування структури фіз. підготовленості. Фізичні здібності та методика їх розвитку. Комплексний контроль. Оцінка: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл. фіз. виховання і спорту] / В.Л. Волков. – К., 2005. – 93 с.

29. Волобуєва О. Ф. Психологічні засади розвитку іншомовних здібностей майбутнього військового професіонала: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. психол. наук: спец. 19.00.07 «Теорія і методика виховання» / О.Ф. Волобуєва. – К., 2007. – 36 с.

30. Волошина Н. В. Формування комунікативних здібностей старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Теорія і методика виховання» / Н.В. Волошина. – К., 2008. – 19 с.

31. Волощук І. С. Педагогічні основи розвитку творчих здібностей молодших школярів в умовах сільської загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І.С. Волощук. – К., 1998. – 40 с.

32. Воображение как познавательная возможность: как возможно творческое воображение? – М.: «Центр гуманитарных исследований», 2001. – 112 с.

33. Воробйова В. О. Підготовка баскетбольних команд в гуманітарних вищих навчальних закладах з урахуванням психофізіологічних здібностей

гравців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту: спец. 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт» / В.О.Воробйова. – Х., 2007. – 25 с.

34. Выбор профессии: мотивы и их реализация. – М., 1986. – 45 с.

35. Гергель Є. Л. Психологічні особливості формування креативних здібностей в підлітковому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Є.Л.Гергель. – К., 2007. – 20 с.

36. Гете И. В. Афоризмы и мысли / Ю.Г. Федоров (сост.). – 2. изд., испр. и доп. – Сумы : СумГПУ, 2005. – 112 с.

37. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В.А. Головенько. – К.: А.Л.Д., 1997. – 160 с.

38. Гоноболин Ф. Н. Психологический анализ педагогических способностей / Ф.Н. Гоноболин // Способности и интересы / / Под ред. Н. Д. Левитова, В. А. Крутецкого. – М., 1962. – С. 232-274.

39. Господарський кодекс України // «Українська Інвестиційна Газета». – К., 2003. – 98 с.

40. Гурко М. З. Категорія інтенсивності в сучасній німецькій фразеології (на матеріалі фразеологічних одиниць тематичної групи «інтелектуальні здібності людини»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / М.З. Гурко. – Запоріжжя, 2006. – 19 с.

41. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: [монографія] / За ред. Н. Г. Ничкало.– Хмельницький: ТУП, 2002. – 334 с.

42. Димитров М. Ф. Професійно орієнтовані громадські організації – нова форма студентського самоврядування / М. Ф. Димитров, Л. П. Матвієнко, Г. В. Онкович // Вища освіта України. – 2005. – № 3. – Додаток: Актуальні проблеми неперервної освіти: Збірник наукових праць. – С. 87-94.

43. Димитров М. Ф. Професійно орієнтовані громадські організації у формуванні фахових якостей майбутніх спеціалістів / М. Ф. Димитров, Г. В. Онкович // *Методологія соціального пізнання: здобутки й проблеми: матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф.* – К. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С. 260-262.

44. Димитров М. Ф. Професійно орієнтовані громадські організації: формування фахових якостей майбутніх спеціалістів / М. Ф. Димитров, Г. В. Онкович // *Вища освіта України.* – 2005. – № 2. – С. 106-111.

45. Драйден Г. Революція в навчанні / Г. Драйден, Д. Вос. – Львів: Літопис, 2005. – 542 с.

46. Дьюї Дж. Реконструкція в філософії / Дж. Дьюї. – М. : Логос, 2001. – 168 с.

47. Есарева З. Ф. Особенности деятельности преподавателя высшей школы / З.Ф. Есарева. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1974. – 112 с.

48. Жорова І. Я. Формування професійних здібностей майбутніх кваліфікованих робітників сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І.Я. Жорова. – Вінниця, 2007. – 20 с.

49. Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки» // *Відомості Верховної Ради*, 2004. – № 11. – ст.144.

50. Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Студент і Болонський процес», 19 жовтня 2005 р. – Макіївка, 2005. – С. 78-79.

51. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Вип. 2. «Соціальна робота у сфері освіти: проблеми професійної підготовки та діяльності (у двох томах)» – Кам'янець-Подільський: Кам-Поділ. держ. пед. ун-т, інф. видав. відділ, 2000. – Том 1. – С. 153.

52. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень: [кол. моногр.] / Державний фонд фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України / В.О. Моляко (ред.), О.Л. Музика (ред.). – Житомир : Рута, 2006. – 320 с.

53. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учебник для вузов / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2004. – 384 с.

54. Зязюн І. А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: [монографія] / За ред. І. А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – С. 30-34.

55. Інтелектуальні здібності дитини / С. Максименко (упоряд.). – К.: Мікрос-СВС, 2003. – 96 с.

56. Кагальняк Г. І. Психологія здібностей: [навч. посібник] / Кагальняк Г. І., Шулдик Г. О., Якимчук Б. А., Данилевич Л. А. / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – К. : Науковий світ, 2001. – 76 с.

57. Капто А. Етика бізнеса / А. Капто // Международная экономика. – 2007. – № 4. – С. 53-59.

58. Кастосов М. А. Предпринимательские способности как фактор экономического роста / М.А. Кастосов, Н.Ю. Иванова // Вестник Московского университета. – Серия 21. «Управление (государство и общество)». – 2006. – № 1. – С. 25-34.

59. Кикилик І. В. Психологічні особливості актуалізації мовних здібностей у студентів вищих навчальних закладів у процесі навчання іноземних мов: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І.В. Кикилик. – Хмельницький, 2006. – 20 с.

60. Клименко В. В. В. Перші кроки у творчість: Що таке людина? Чим робляться відкриття? Як відображається невідчутне? Як відображається неіснуюче? Як виміряти творчі здібності? Тести таланту / В.В. Клименко, О.В. Кочерга / Київський міжрегіональний ін-т удосконалення вчителів ім. Бориса Грінченка. – К., 1999. – 95 с.

61. Ковальчук Г. О. Активізація навчання в економічній освіті: Навч. посіб. / Г.О. Ковальчук. – Вид. 2-ге, доп. – К.: КНЕУ, 2003. – 298 с.

62. Козачок Л. Г. Наукове обґрунтування змісту і методики викладання курсу «Соціально-психологічні аспекти підприємницької діяльності»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / Л.Г. Козачок. – К., 2002. – 23 с.

63. Козачук Н. О. Електрична активність головного мозку школярів з різним рівнем математичних здібностей: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук: спец. 03.00.13 «Фізіологія людини і тварин» / Н.О. Козачук. – К., 1998. – 16 с.

64. Кондратенко Л. Розумові здібності дитини: Диференційно-діагностичний довідник психолога школи І ступеня / Л. Кондратенко. – К. : ГЛАВНИК, 2004. – 112 с.

65. Конституція України – гарант розвитку творчих здібностей молоді: Матеріали «круглого столу», 27 червня 2002 р. / Харківська обласна держ. адміністрація. Головне управління освіти і науки; Харківський регіональний ін-т держ. управління Української академії держ. управління при Президентові України / О.Л. Сидоренко (ред.). – Х.: Видавництво ХарРІ УАДУ «Магістр», 2002. – 43 с.

66. Коржов Г. Соціокультурна легітимність підприємництва в українському суспільстві першого десятиліття трансформацій / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 165-177.

67. Кочетков В. В. Глобализация в образовании: информационная война и «промывание мозгов» или доступ к мировым знаниям и благам цивилизации / В.В. Кочетков // Вестник моск. ун-та. – Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – С. 144-151.

68. Красникова Е. Фигура предпринимателя в рыночной экономике / Е. Красникова // Российский экономический журнал. – 1995. – № 3. – С.76-80.

69. Кремень В. Людина і освіта у вимірах економічної цивілізації / В. Кремень // Дзеркало тижня. – 2006. – № 40. – С. 10-12.

70. Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В. Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 215 с.

71. Кремень В.Г. Освіта і наука визначають авторитет держави / В. Кремень// Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. – № 1.

72. Купе Т. Вища освіта та ринок праці / Т. Купе // Сборник материалов, Круглого стола «Качество подготовки профессиональных кадров для рынка труда Украины». – Донецк: Благотворительный фонд «Развитие Украины» СКМ, 2006. – С. 59.

73. Ладика П. І. Координаційні здібності як передумова технічної підготовки веслувальників-початківців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту: спец. 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт» / П.І. Ладика. – Л., 2007. – 20 с.

74. Лист Міністерства освіти і науки України «Про практичну підготовку студентів» № 1/9-93 від 07.02.09 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/?id=2>.

75. Локк Джон. Розвідка про людське розуміння: у 4-х кн. / Дж. Локк / Наталка Бордукова (пер.з англ.). – Х. : Акта, 2002. – 152 с.

76. Лукаш С. В. Педагогічне розуміння економічного мислення / С.В. Лукаш // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 1. – С. 26-34.

77. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.

78. Мамус Г. М. Розвиток технічних здібностей майбутніх вчителів трудового навчання у процесі конструювання та моделювання швейних виробів (методичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / Г.М. Мамус. – К., 2001. – 20 с.

79. Маркс К. Сочинение / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е издание. – М.: Наука. – 496 с.

80. Марцинкевич В. И. США: человеческий фактор и эффективность экономики / В.И. Марцинкевич. – М.: Наука, 1991. – 179 с.

81. Марцинкевич В.И. Экономика человека: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / В.И. Марцинкевич, И.В. Соболева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 286 с.

82. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури: Пер. с англ. – М.: Дело, 1993. – 702 с.

83. Мінаков М. Історія поняття досвіду / М. Мінаков. – К.: ПАРАПАН, 2007. – 380 с.

84. Міщенко М. Соціопсихологічна атмосфера в українському суспільстві і ставлення до підприємництва / М. Міщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11-12. – С. 30-42.

85. Модернізація вищої освіти як важливий чинник інноваційного розвитку держави // Освіта України. – 2003. – 13 травня. – № 34. – С. 2.

86. Модульна система професійного навчання: концепція, методика, особливості впровадження / В.С. Плохій, А.В. Казановський. – К., 2000. – 284 с.

87. Мотозюк Л. М. Формування організаторських здібностей у майбутніх керівників прикордонних підрозділів (психологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Л.М. Мотозюк. – Хмельницький, 2006. – 20 с.

88. Музика О. Л. Розвиток творчих здібностей у наслідувальній діяльності: [навч. посібник для студ. вищих навч. закладів] / О.Л. Музика, Н. Ф. Портницька – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – 128 с.

89. Набока О. Навчання і виховання майбутніх підприємців / О. Набока // Рідна школа. – 1999. – №9. – С. 24-29.

90. Николо Н.І. Педагогічна школа майстра виробничого навчання / Н.І. Николо. – К.: Вища школа, 1992.

91. Ничкало Н. Г. Сучасні світові тенденції, українські реалії та перспективи наукового забезпечення якісної освіти / Н.Г. Ничкало // Якісна освіта в багатоетичному суспільстві: Матеріали регіонального семінару. – К.: Сфера, 2004. – С. 42.

92. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок XXI століття / С.М. Ніколаєнко. – К.: Знання, 2006. – 253 с.

93. Онучак Л. В. Методичні рекомендації для позааудиторного читання студентів економічних вузів / Л.В. Онучак // Науковий вісник: Зб. наук. пр. – Ірпінь: Укр. фін.-екон. ін-т. – 1999. – № 2. – С. 83-87.

94. Онучак Л. В. Планування та організація самостійної позааудиторної роботи студентів-економістів другого року навчання / Л.В. Онучак // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. пр. – К.: Вид. центр КДЛУ. – 2000. – № 13. – С. 67-71.

95. Основи акмеології: навч. посіб. / Світлана Петрівна Архипова (авт.-уклад.) / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси : ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2004. – 120 с.

96. Основы предпринимательской деятельности (Экономическая теория. Маркетинг. Финансовый менеджмент): Учеб. пособие / Под ред. В.М. Власовой. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 528 с.: ил.

97. Остин Дж. Л. Философия языка / Дж. Л. Остин, П.Ф. Стросон, Г.П. Грайс, Н. Хомский, Дж. Катц / Джон Роджерсон Серл (ред.-сост.); И.М. Кобозева (пер.с англ.). – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 206 с.

98. Пебірченко Н.А. Підготовка учнівської молоді до ринкової економіки (на матеріалі загальноосвітньої школи) / Н.А. Пебірченко. – К.: Знання, 1999. – 60 с.

99. Педагогічні засади соціальної роботи зі студентською молоддю у вищих навчальних закладах США: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Тименко В.М. – К., 2005. – 19 с.

100. Пирожков С. І. Ринок освіти у глобальному вимірі: європейський досвід для України / С.І. Пирожков // Стратегічна панорама. – № 2. – 2002. – С. 201-204.

101. Підприємництво і ринок України: Закони. Укази. Постанови. Інструкції. Коментарі. – 1993. – № 1. – 2000 с.

102. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності / Н.А. Побірченко. – К.: Знання, 1999. – 285 с.

103. Поденко А. В. Розвиток організаторських здібностей особистості в підлітковому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А.В. Поденко. – Х., 2007. – 20 с.

104. Покровщук Л. М. Розвиток творчих здібностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва в умовах застосування комп'ютерних технологій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л.М.Покровщук. – Кіровоград, 2006. – 20 с.

105. Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Под ред. В. Вороны, Е. Суименко. – К., 1995. – 201 с.

106. Про введення в дію «Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу професійну освіту)» та про нормативне і навчально-методичне забезпечення підготовки фахівців з вищою освітою: наказ МО України № 86 від 4.03.98 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – № 10. – С. 3-14.

107. Прокопенко І. Ф. Теоретико-методологічні проблеми економічної освіти школярів. Школа і підготовка учнівської молоді до життя та діяльності в умовах ринку / І.Ф. Прокопенко. – Х., 1996. – 172 с.

108. Професійні здібності учня / С. Максименко (упоряд.). – К. : Главник, 2004. – 112 с.

109. Радзівєвська Л.Ф. Інтеграція наукового потенціалу вищих навчальних закладів та виробництва у країнах світу як фактор науково-технологічного розвитку регіонів / Радзівєвська Л. Ф., Євтушенко В. М. / Інновації & промисловість. – Центр ВІТІ. – 2007. – № 1.

110. Развитие предпринимательских способностей у старшеклассников: Учебное пособие / Л.Г.Ахтариева. – Уфимск: Технол. институт сервиса, 2001. – 167 с.

111. Регіональні проблеми формування трудового потенціалу і шляхи їх вирішення: [монографія] / Н.Д. Лук'янченко, В.П. Антонюк, Л.В. Шаульська, Л.Л. Шамільова та ін. – Донецьк: ДонНУ, ІЕП НАНУ, 2004. – С. 228.

112. Редько С. І. Психологічні умови розвитку управлінських здібностей майбутніх фахівців економічного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / С.І. Редько. – К., 2007. – 19 с.

113. Рейтинг в учебном процессе вуза. Опыт. Проблемы. Рекомендации: межвузовский сборник / Под ред. Барсукова И. И. и др. – М., 1992. – 294 с.

114. Розвиток здібностей: Метод. рекомендації / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського / Р. І. Хмелюк (упоряд.). – Одеса, 1998. – 48 с.

115. Розова Т. М. Креативність як чинник розвитку професійно-комунікативних здібностей майбутніх психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т.М.Розова. – К., 2007. – 21 с.

116. Романова Н. Ф. Інноваційні форми підготовки майбутніх спеціалістів соціальної сфери у вищій школі / Н.Ф. Романова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2007. – № 2. – С. 42-48.

117. Романовський О. О. Теорія і практика підприємницької освіти в розвинутих зарубіжних країнах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О.О. Романовський. – К., 2003. – 40 с.

118. Рубаник А. Самостоятельная работа студентов / А. Рубаник, Г. Большакова, Н. Тельных // Высшее образование в России. – 2005. – №6. – С. 120-124.

119. Савченко О. Я. Розвивай свої здібності: [навч. посібник для молод. школярів] / О.Я. Савченко. – 2-ге вид. – К. : Освіта, 1998. – 159 с.

120. Сборник тезисов третьей межвузовской студенческой научно-практической конференции «Студенческая практика – ключ к будущей профессии», Симферополь, 20–21 октября 2004 г. – 172 с.

121. Семиченко В. А. Пріоритети професійної підготовки: діяльнісний чи особистісний підхід? / В.А. Семиченко // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: [монографія] / За ред. І.А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – С. 176-203.

122. Сидоренко О.Л. Соціологія освіти: [навч.-метод, посібник для студентів соціол. спец, та курсів підвищ, кваліфікації] / О.Л. Сидоренко. – Х., 2000. – 32 с.

123. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: [учебн. пособие для слушателей факультетов и институтов повышения квалификации преподавателей вузов и аспирантов] / С.Д. Смирнов. – М.: Аспект-пресс, 1995. – 271 с.

124. Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит. – М.: ЭКСМО, 2007. – 960 с.

125. Сніцар І. В. Педагогічні умови розвитку творчих здібностей курсантів у процесі навчання англійській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 20.02.02 / І.В. Сніцар. – Хмельницький, 2001. – 21 с.

126. Спиридонова Г. В. Проблемы адаптации выпускников начального и среднего профессионального образования к рынку труда. «Уровень жизни

населения регионов России» / Г.В. Спиридонова. – ВЦУЖ., М., 2002. – №3. – С. 16-26.

127. Стась М. І. Методика формування творчих здібностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / М.І.Стась. – К., 2007. – 20 с.

128. Статут асоціації випускників економічного факультету Донецького національного університету. – Донецьк: ДонНУ, 2003.

129. Стрельніков В. Ю. Розвиток інтелектуальних та творчих здібностей студентів: [метод. рек. для слухачів пед. ф-ту МППК] / В.Ю. Стрельніков / Укоопспілка; Полтавський ун-т споживчої кооперації України. Міжгалузевий ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів. Кафедра історії та кооперативного руху. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2003. – 18 с.

130. Сухарев В. Качества, которыми должен обладать руководитель / В. Сухарев // ЭКО. – 2001. – №3. – С. 187-188.

131. Тарасун В. В. Трансверсальні здібності: оцінювання і розвиток: [наук.-метод. посіб. для педагогів спеціальних та масових дошкільних закладів] / В.В. Тарасун, О.І. Мякушко / Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – К. : Актуальна освіта, 2005. – 160 с.

132. Тележнікова Т. Ваш малюк – геній: кращі ігри, що розвивають інтелект і творчі здібності / Юліана Валеріївна Жиронкіна (пер.з рос.). – Донецьк: БАО, 2008. – 272 с.

133. Тимошенко Б. М. Рухові здібності людини і методика їх розвитку: навч. посібник / Б.М. Тимошенко, Т. М. Чередніченко. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, РВВ, 2007. – 284 с.

134. Троїцька Т. С. Практикум з акмеології навчання і виховання: [навч. посіб.] / Т.С. Троїцька / Мелітопольський держ. педагогічний ун-т. – Мелітополь, 2005. – 148 с.

135. Умланский Л. И. Кто может стать организатором / Л.И. Умланский // Молодой коммунист. – 1966. – № 9. – С. 75-85.
136. Ушакова М. В. Образование в трансформирующемся обществе / М.В. Ушакова // Вестник Моск. Ун-та. – Сер. 18. Социология и политология. 2002. – №4. – С. 147-154.
137. Федик О. В. Формування здібностей до тренерської діяльності у майбутніх учителів фізичної культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.В.Федик. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
138. Федоров М. П. Роль университетов в инновационной экономике / М.П. Федоров // Инновации: наук-практ журнал / [Гл.ред. Б.В. Салов]. – 2007. – № 02 (100). – С. 71-75.
139. Фишер Куно. История новой философии. Готфрид Вильгельм Лейбниц: его жизнь, сочинения и учение: пер. с нем. / Куно Фишер / РАН; Институт научной информации по общественным наукам. – М.: АСТ, 2005. – 734 с.
140. Фрейде П. Педагогіка свободи: етика, демократія і громадянська мужність / П. Фрейде. – К.: КМ «Академія», 2004. – 124 с.
141. Фрейджер Р. Личность: теории, упражнения, эксперименты / Фрейджер Р., Фридмен Д. ; [пер. с англ.]. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.
142. Хоменко М. П. Організаційно-методичне забезпечення практичної підготовки студентів техніко-технологічних спеціальностей у вищих аграрних навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / М.П.Хоменко. – К., 2005. – 22 с.
143. Черніченко Г. О. Попит на освітні послуги: шляхи наближення до потреб роботодавців / Г.О. Черніченко, Л.В. Шаульська // Університетські наукові записки. – 2007. – № 3 (23). – С. 224-230.

144. Шелдом С. Человек и его способности / С. Шелдом. – СПб.: Коммерсантъ, 1995. – С. 126.
145. Шестопалова О. П. Структура пізнавальних здібностей і мотивації та можливості їхньої діагноститки в освітньому орієнтуванні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О.П. Шестопалова. – Х., 1997. – 24 с.
146. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – 560 с.
147. Щербина В. Г. Композиційні вправи як засіб управління розвитком творчих здібностей студентів художньо-графічного факультету: [навч.-метод. посіб] / В.Г. Щербина / Криворізький держ. педагогічний ін-т. – Кривий Ріг, 1998. – 90 с.
148. Юхимович О. Система безперервної шкільної економічної освіти / О. Юхимович // Географія та основи економіки в школі. – 2007. – № 2. – С. 8-11.
149. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы творческого потенциала / Е.Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 64-67.
150. Ялович В. Т. Формування педагогічних здібностей у майбутніх учителів фізичної культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.Т.Ялович. – Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.
151. Eder K. Geschichte als Lernprozess. – Frankfurt-am-Mein: Suhrkamp, 1998. – 374 p.
152. Leslie D. W. Wise Moves in Hard Times: Creating and Managing Resilient Colleges and Universities / D. W. Leslie, E.K.Jr. Frerwell. – San Francisko: Jossey-Bass, 1996.
153. Fin-Cat – бизнес навигатор в сети Интернет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fin-cat.ru>.
154. <http://rksmb.ru/print.php>.
155. <http://www.zipsites.ru>.